

## Θ Ε Σ Σ Α Λ Ο Ν Ι Κ Η

### ΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΤΟΥ ΒΟΡΡΑ

#### 2. ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΤΙΚΟΥ Κ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ

Ἐκλινε πρὸς τὴν δύσιν τῆς ἡ πόλις τῆς Παλλάδος. Εἶχεν ἐπανελημμένως δεχθῆ τα πλήγματα τῶν πολυνύμων βαρβάρων, προσφάτως δὲ τῶν Ἑρούλων. Ὅμως μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος τὰ κατάλοιπα τῶν ἀρχαίων μνημείων ἴσταντο ὀρθία, ἄλλα δὲ εἶχον πολλάκις ἀποκατασταθῆ. Εἰς τὰ κέντρα ταῦτα τῆς ἀρχαίας παιδείας ἐπέβη ἡ παράδοσις τῶν Γραμμάτων, ὅπου ὁμοῦ μετ' αὐτῆς εὗρισκον καταφύγιον οἱ κήρυκες τοῦ Χριστιανισμοῦ, πλὴν ἄλλων, ὁ Βασίλειος ὁ Μέγας, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, βραδύτερον πιθανῶς καὶ ὁ Θεόδωρος ὁ Ταρσεύς, ὁ μετέπειτα φωτιστὴς καὶ ὁργανωτὴς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Καντερβουρίας (669 - 690), καὶ ἄλλοι. Ἡ «ἀποστασία» τοῦ Ἰουλιανοῦ, τῷ 351, ἡ μύησίς του εἰς τὰ Ἑλευσίνια μυστήρια, τῷ 355, ὑπῆρξαν αἱ τελευταῖαι ἰσχυραὶ ἀναλαμπαὶ τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Χριστιανὸς τὴν νεοπαγῇ θρησκείαν, ἀποστάτης διὰ τὸ ἐξάιρετον κάλλος τοῦ Ἑλληνικοῦ Λόγου, ὁ Ἰουλιανὸς διήρυνσε τὴν βραχεῖαν ζωὴν του. Ἄν καὶ ἡ «ἀποστασία» θὰ εὔρη τοὺς συνεχιστάς, ὁ Ἰουστινιανὸς θὰ καταφέρει εἰς αὐτὴν πλήγματα καίρια. Ἦδη ὁ Κώνστας ὁ Β' (641 - 668), προερχόμενος ἐκ Θεσσαλονίκης εἰς ὥρας κρισίμους, θὰ διαχειμάσῃ εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο 662 - 663.

Ἐνῶ εἰς τὰς Ἀθήνας ὁ ἀρχαῖος βίος εἰσέρχετο εἰς τὴν παρακμὴν καὶ τὴν πτώσιν, οἱ ἐμμένοντες εἰς τὰς ἀρχαίας θρησκείας, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀσπαζόμενοι τὸν Χριστιανισμόν, ἔσπευδον νὰ ἀποταμιεύσουν τὸ μέγιστον τῶν ἀγαθῶν, τὴν Ἑλληνικὴν δηλονότι παιδείαν. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι, μολονότι ἀντιτιθέμενοι εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ φθίνοντος κόσμου, ἀπεδέχοντο τὸ κοινὸν τῆς ἐκφράσεως ὄργανον, τὴν λογιωτέραν μορφήν τῆς γλώσσης, ὡς αὕτη εἶχε διαμορφωθῆ ἐξόχως εἰς τὸν πεζὸν λόγον. Αἱ ὥραι ἐκεῖναι τοῦ τετάρτου λήγοντος καὶ τοῦ πέμπτου ἀρχομένου αἰῶνος ὑπῆρξαν διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν ἰδιαίτερος κρίσιμοι. Τελικῶς ἡ γραφομένη γλῶσσα, ἀκολουθοῦσα τὴν οὕτω λεγομένην «Ἀλεξάνδρειον μεταρρῦθμισιν», θὰ καθιερώσῃ καὶ πάλιν τὴν «κοινὴν τῶν Ἑλλήνων γλῶσσαν» εἰς τὰ πέρατα τῆς Οἰκουμένης. Ἡ «εὐγενεστέρα καὶ ἡμετέρα» γλῶσσα, δηλονότι ἡ χριστιανική, θὰ συνοδοιπορήσῃ μετὰ τῆς «ἑξωθεν», ἄλλοτε λογιωτέρα καὶ ἄλλοτε ἀπλουστέρα, εἰς ἀρμονικὴν συμβίωσιν. Ἀνδρες τὰ πρῶτα φέροντες εἰς τὸν ὑπέρτατον τοῦτον ἀγῶνα θὰ συναντηθοῦν εἰς τὴν εὐρεῖαν κορίστραν τοῦ Ἑλληνος Λόγου. Κατὰ τρόπον ἐνδεικτικὸν ὁ Γρη-

γόριος ὁ Ναζιανζηνός, εἰς τῶν «Ἀθηναίων» ἢ «Ἀττικῶν», θὰ ἀναγνωρίσῃ «Ἀθήνας τὰς χρυσᾶς ὄντως ἐμοὶ καὶ τῶν καλῶν προξένους εἴπερ τινί». Καὶ ὁ Paul Lemerle ἐπιλέγει: «ἡ ὅλη Ἑλληνοχριστιανικὴ ἀντίφασις ἐν τούτῳ κεῖται»<sup>1</sup>.

Ὁξὺς παρατηρητὴς τῶν ἱστορικῶν πραγμάτων ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁ Προκόπιος, ἔγραφεν: «Ὀῦννοί τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδόν τι ἀνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος, ἐξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, ἀνήκεστα ἔργα εἰργάσαντο τοὺς ταύτῃ ἀνθρώπους» (Ἀνέκδοτα, 18, 20, Haury, τόμ. Γ', 1, σελ. 114). Αἱ προφητεῖαι τοῦ ἱστορικοῦ ὠχριοῦν πρὸ τῶν μελλοντικῶν ἐξελίξεων. Ἦδη ἡ Θεσσαλονίκη ἐκαλεῖτο νὰ διαδραματίσῃ τὸν πρωτεύοντα ῥόλον. Τὸ κέντρον τοῦ βάρους μετετίθετο πρὸς βορρᾶν. Ἡ πόλις τοῦ Θερμαϊκοῦ, καίριον στρατιωτικόν, διοικητικόν καὶ οἰκονομικόν κέντρον τῆς Χερσονήσου ἐκαλεῖτο νὰ συμβασιλεύσῃ μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ μίαν καὶ πλεον χιλιετίαν.

Ἡ Θεσσαλονίκη, πόλις «πολύανθρωπος», «πολυανδροῦσα», καὶ «εὐανδροῦσα», θὰ ἄρῃ τὴν ἄμυναν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Ἡ «χριστιανικὴ» τῆς σταδιοδρομίας συμπύκνῃ μετὰ τῆς ἀθλήσεως τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ αὐτοκράτορος Μαξιμιανοῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ τρίτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Μακρὰ σειρὰ ἐνεπιγραφῶν μνημείων ἐμπλουτίζει τὰ τείχη τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ τῶν λοιπῶν ἰδρυμάτων. Τὰ πολύτιμα ταῦτα κατάλοιπα ἀπαρτίζουν τὸ «Λίθινον Χρονικόν» καὶ ἴνα κατὰ Μαργαρίτην Δήμιτσαν εἴπωμεν, τὸ «ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σφῆζομένοις» μακρὸν ἀφήγημα. Δυνάμεθα σήμερον νὰ ὁμιλῶμεν περὶ τῶν χριστιανικῶν τούτων ἐπιγραφῶν ἀπὸ τοῦ ἔτους 325/350. Μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, ἰδίας μνείας ἄξιον εἶναι τὸ κείμενον τῆς «Θείας δωρεᾶς» τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ τοῦ δευτέρου, τὸ ὁποῖον, θρυμματισθέν, σφύζεται ἐν ἀπογράφῳ καὶ φέρει τὴν χρονολογίαν 688/689: «Θεία δωρεὰ φιλοτιμηθεῖσα τῷ ἁγίῳ καὶ πανενδόξῳ μάρτυρι Δημητρίῳ παρὰ τοῦ τῆς ὅλης Οἰκουμένης δεσπότην Φλαυτίου Ἰουστινιανοῦ τοῦ θεοστεφοῦς καὶ εἰρηνοποιοῦ βασιλέως τῆς ἀλικῆς τῆς θεοφυλάκτου ἡμῶν πόλεως Θεσσαλονίκης ἐπὶ Πέτρον τοῦ ἁγιωτάτου αὐτῆς ἀρχιεπισκόπου»<sup>2</sup>.

1. Ἰωάννου Τρανιού, Ἡ πυρόλησις τοῦ Παρθενῶνος ὑπὸ τῶν Ἑρούλων καὶ ἡ ἐπισκευή του κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουλιανοῦ, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, Ἀθῆναι 1973, σελ. 236 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, Ἀθῆναι 1960, σελ. 125 κέ., 135 κέ. κλπ. Alison Frantz, From Paganism to Christianity in the Temples of Athens, *Dumbarton Oaks Papers*, τόμος 19, 1965, σελ. 186 κέ. Paul Lemerle, *Le premier Humanisme Byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Παρίσι 1971, σελ. 43 κέ.

2. J. - M. Spieser, *Inventaires en vue d'un Recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique*, *Travaux et Mémoires*, τόμος 5, Παρίσι 1973,

Ἐὰν δὲν ὑπῆρχον τὰ ἐπιγραφικά ταῦτα μνημεῖα, αἱ χρονολογίαι, τὰ ἀγιολογικά κείμενα, αἱ σφραγίδες, τὰ νομίσματα καὶ ἄλλαι συναφεῖς πηγαί, ἡ ἱστορία τῶν χρόνων τούτων θὰ ἦτο περιορισμένη, ἐνίοτε δὲ καὶ παντελῶς ἄγνωστος. Κατὰ τὸν Ἱστορικόν, οἱ Βάρβαροι, διασπῶντες τὸ σύνορον τοῦ Δουνάβεως, εἰσῆρχοντο ἤδη κατὰ πυκνὰς φάλαγγας εἰς τὰς χώρας τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν Ἀβάρων τὰ ἐπώνυμα καὶ ἀνώνυμα φύλα τῶν Σκλαβηνῶν, Σθλαβηνῶν ἢ Σλάβων ἐπῆρχοντο λάβρα, ἐνῶ ὁ Χαγάνος ἐπολιόρκει καὶ κατελάμβανε τὸ Βυζαντινὸν Σίρμιον (579 - 582), ἀκραιὸν προπύργιον τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ὡς παραδίδει μετὰ τιнос ὑπερβολῆς ὁ Ἐφέσου Ἰωάννης (περὶ τὸ 507 - 586), μονοφυσίτης ἱεράρχης, ἀπὸ τοῦ 542 ἱεραπόστολος εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας, τῆς Καρίας, τῆς Αὐδίας καὶ τῆς Φρυγίας, πολέμιος τῶν ἀρχαίων ναῶν, ἵδρυσεν ὀγδοήκοντα ἐννέα ἐκκλησίας καὶ δώδεκα μονάς. Συγγγραφικὸν ἔργον τοῦ ὑπῆρξεν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπὸ Ἰουλίου Καίσαρος μέχρι τοῦ 585. Μόνον τὸ τρίτον μέρος διεσώθη εἰς Συρικὸν πρωτότυπον. Τὸ τρίτον τοῦτο μέρος ἀναφέρεται εἰς τὰ κρίσιμα ἔτη τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἰουστίνου τοῦ Β' (565 - 578) καὶ τοῦ Τιβερίου τοῦ Α' (578 - 582). Τὸ ἀφορῶν εἰς καίριον κείμενον τῆς Σλαβικῆς κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης ἐπιθέσεως μεταφράζομεν ἐκ τῆς Λατινικῆς: «Ὁ ἐπάρατος λαὸς τῶν Σκλαβηνῶν, ἐπιτεθείς, τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν καὶ τὰς ἐπαρχίας τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Θράκης ἀπάσης, διέσχισαν πόλεις καὶ φρούρια πολλὰ ἐξεπόρθησαν καὶ τὴν χώραν ἠφάνισαν καὶ κατέκτανσαν καὶ ἐξ αὐτῆς ἀπήγαγον αἰχμαλώτους· ἐν ταύτῃ δὲ δεσπόζουν ἀδεῶς ὡς ἐν τῷ ἰδίῳ αὐτῶν οἴκῳ ἐπὶ τέσσαρα ἤδη ἔτη»<sup>1</sup>.

Ἡ μάχη διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως τοῦ Θερμαϊκοῦ εὐρίσκεται εἰς τὸ κατακόρυφον. Τῇ προτροπῇ τοῦ Χαγάνου τῶν Ἀβάρων οἱ Σκλαβηνοί, παρασύροντες καὶ ἄλλα φύλα, ἐπιτίθενται κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης, μείζονος κλειδὸς τῆς πρὸς νότον καὶ πρὸς ἀνατολὰς πορείας των. Ἡ μητρόπολις αὕτη τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου ἤλεγχε τὰς διαβάσεις πρὸς τὸ Αἰγαῖον καὶ τὸν Ἑλλήσποντον. Οἱ ἐπιτιθέμενοι, λαὸς Ἰνδοευρωπαϊκὸς τῆς Ἀνατολικῆς ομάδος, ἐνωρίτερον φέρονται ἐγκατεστημένοι μετὰ τὸν Oder καὶ τοῦ Βιστούλα. Κατὰ τινος, ἐπισημαίνονται μετὰ τῶν δύο τούτων μεγάλων ποταμῶν ἀπὸ τοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ δευτέρου αἰῶνος πρὸ Χριστοῦ.

σελ. 145 - 180, καὶ II. D. Feissel et J. - M. Spieser, *Les inscriptions de Thessalonique. Supplément, Travaux et Mémoires*, τόμος 7 (1979), σελ. 303 - 348.

1. B. Altaner - A. Stuiber, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg - Basel - Wien, 1966, σελ. 229, 241. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire* 284 - 602, τόμ. Β', Oxford 1964, σελ. 939. Σοφίας Πατούρα, Συμβολὴ στὴν Ἱστορίαν τῶν Βορείων Ἐπαρχιῶν τῆς Αὐτοκρατορίας (4ος - 6ος αἰ.). Φιλολογικὴς πηγές, Ἐθνικὸν Ἰδρυμα Ἑρευνῶν. Σύμμεικτα, τόμ. 6, Ἀθήναι 1985, σελ. 315 κέ. 344 κέ.

Βραδύτερον οἱ Σκλαβηνοὶ προωθοῦνται πρὸς νότον μεταξὺ δύο ἄλλων ποταμῶν, τοῦ Βορυσθένους (Δνειπέρου) καὶ τοῦ Τύρα (Δνειστέρου). Ὁ Προκόπιος καὶ ὁ Ἰορδάνης (Iordanes) καλύπτουν σημαντικὰ κενά. Κατὰ τὴν πρῶτον ταύτην περίοδον ἡ μαρτυρία τοῦ τελευταίου τούτου εἶναι καιρία. Γράφει, πλὴν ἄλλων, ὁ Λατῖνος οὗτος συγγραφεὺς: κατὰ τὸ ἔτος 551, ἔτος κρίσιμον, «οἱ Σκλαβηνοὶ ἦσαν ἐγκατεστημένοι ἀπὸ τῆς πόλεως τοῦ (Νοιοδούνου Noviodunum) καὶ τῆς λίμνης τῆς καλουμένης Μουρσιανῆς ἢ Μουρσίας (Mursianus) μέχρι τοῦ Δανάστρεως (Δνειστέρου, τοῦ ἀρχαίου Τύρα) καὶ πρὸς βορρᾶν μέχρι τοῦ (ποταμοῦ) Βιστούλα. Οὗτοι ἀντὶ πόλεων ἔχον τὰ ἔλη καὶ τὰ δάση»: «*hi paludes silvasque pro civitatibus habent*». Ἡ πρῶτος διαφοροποίησις τῆς Σλαβικῆς ὀνοματολογίας συνετελέσθη προφανῶς πρὸ τῆς εἰσβολῆς εἰς τὸν χώρον τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, τοῦλάχιστον κατὰ τὸν νοτιοανατολικόν του κορμόν. Πλὴν ἄλλων, ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα: Βαγιοννῖται, Βελεγεζῖται, Βερζῖται, Δρο(υ)γουβῖται, Κουτρίγουροι, Σαγουδάται (οἱ τελευταῖοι οὗτοι μὴ Σλαβικῆς καταγωγῆς)<sup>1</sup>.

Ἀπὸ τινων ἡμερῶν οἱ Θεσσαλονικεῖς ἀνέμενον τοὺς Βαρβάρους. Τὴν νύκτα τῆς 22 πρὸς τὴν 23 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 586 (κατὰ τὸν Σπυρίδωνα Βρυώνην: Sp. Vryonis J.R. τοῦ 597: *The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece. The First Major Slavic Attack on Thessaloniki A.D. 597, Hesperia, 10 (1981) 378 - 390*), διεδραματίσθη τὸ «κεφαλαιωδέστερον τῶν θανάσιων», «μέγιστον τῶν πώποτε γεγεννημένων πολέμων». Ὡς παραδίδεται, ἐπὶ αὐτοκράτορος Μαυρικίου (582 - 602), τῇ παρορμήσει τῶν Ἀβάρων, «ἅπαντα τῶν Σκλαβηνῶν θηριώδης φυλὴ» εἶχε κατακλύσει τὴν χώραν. Ὁ ἐχθρὸς, «ἀνήριθμον πληθὸς», «ἰσόφαμμον ἐν ἀριθμῷ τῶν πολιορκούντων» (ἴσον πρὸς ἄμμον) παρασύρων καὶ τινὰς ἀλλογενεῖς βαρβάρους, παρεσκευάζετο πρὸς μάχην. Ἡ πολιορκία διήρκεσεν ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας. Εἰς ἑκατὸν καὶ πλέον χιλιάδας ἀνεβιβάζετο μεθ' ὑπερβολῆς ἡ δύναμις τῶν ἐπιτιθεμένων. Ἀπὸ τῆς ἄκρας τοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν τείχους μέχρι τοῦ δυτικοῦ περιεβάλλετο ἡ πόλις «ὥσπερ στέφανος θανατηφόρος». Οἱ πολιορκούμενοι, καταπεπονημένοι ἐκ τῆς ἐπιχωριαζούσης ἐπιδημίας λιμοῦ καὶ λοιμοῦ «(ὀλιγανδρωθείσης τῆς πόλεως)», παρεσκευάζετο πρὸς τὴν ὑπερτάτην ἄμυναν, μόνην παραμυθίαν ἔχοντες τὴν βοήθειαν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου<sup>2</sup>.

1. Lucien Musset, *Les invasions · Le second Assaut contre L'Europe Chrétienne (VII - XI<sup>e</sup> siècles)*, Nouvelle Clio, No 12 bis, Παρίσι 1965, σελ. 75 κέ. 190 κέ. Iordanis, *Getica*, Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica, Auct. Ant.*, 33 - 34. W. Swoboda, *Wajunici, Βαῖοννηται, Welegezyci, Βελεγεζῖται*, *Byz. Zeitschrift*, 74 (1981), σελ. 494.

2. Paul Lemerle, *Les plus anciens Recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pé-*

Κατὰ τὴν πρώτην ἐκείνην ἡμέραν τῆς εἰκοστῆς δευτέρας Σεπτεμβρίου πρὸς τὴν εἰκοστὴν τρίτην οἱ ἐπιδρομεῖς περιβάλλουν τὴν πόλιν ἀπὸ ξηρᾶς καὶ ἐπιδίδονται εἰς τὴν λεηλασίαν τῆς ὑπαίθρου. Διὰ πρώτην φορὰν οἱ Θεσσαλονικεῖς εἶδον τόσον μεγάλην ἐχθρικήν στρατιὰν ὑπὸ τὰ τείχη των. Τὸ ἑσπέρας οἱ Σκλαβηνοὶ ἀνάπτουν μεγάλας πυρκαϊὰς καὶ ἐκβάλλουν φοβερὰς κραυγὰς. Τὴν δευτέραν ἡμέραν, εἰκοστὴν τετάρτην, παρασκευάζουν τὰς πολιορκητικὰς των μηχανάς. Τὴν εἰκοστὴν πέμπτην βάλλουν κατὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους, ἐνῶ τὴν ἐπομένην, εἰκοστὴν ἕκτην, οἱ πολιορκούμενοι ἐπιχειροῦν ἐπιτυχῇ ἔξοδον εἰς τὸ ἀνατολικὸν προπύργιον. Τὴν παρασκευὴν, ἡμέραν ἑβδόμην, οἱ ἐπιτιθέμενοι χρησιμοποιοῦν πετροβόλους μηχανάς. Τὴν ἐπομένην, Σάββατον εἰκοσιν ὀκτώ, νέα ἐπίθεσις διὰ πετροβόλων, πλέον τῶν πεντήκοντα. κατὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους. Ἀμυνα τῶν πολιορκουμένων. Μετὰ τὴν ἑβδόμην ὥραν οἱ πολιορκηταὶ ἀποσύρονται εἰς τὰς κατασκηνώσεις των. Οἱ Θεσσαλονικεῖς ἐξέρχονται διὰ τῆς Χρυσῆς Πύλης. Τὴν ἑβδόμην ἡμέραν, Κυριακὴν 29, οἱ ἐχθροὶ ἀποσύρονται ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐπομένης. Ἐξαίφνης, περὶ ὥραν ὀγδόην συμπτύσσονται εἰς τοὺς πλησιοχώρους λόφους. Τρεῖς ὥρας βραδύτερον κατέρχονται ἐν ἀταξίᾳ εἰς τὸ στρατόπεδόν των τὴν νύκτα τῆς εἰκοστῆς ἐνάτης πρὸς τὴν τριακοστήν. Πλὴν τῶν πετροβόλων, οἱ Σκλαβηνοὶ καὶ οἱ σύμμαχοί των ἐχρησιμοποίησαν «ἐλεπόλεις», «κρίους σιδηροῦς», τὰς «καλουμένας χελώνας» κλπ. Ἐγκαταλείποντες τὴν Θεσσαλονίκην, οἱ Σκλαβηνοὶ καὶ οἱ σύμμαχοί των ἐτράπησαν πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον κατὰ τὸ ἔτος 587/588. Τὸ οὕτω καλούμενον «Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας», ἐρμηνεύμενον, φαίνεται νομιμοποιῶν τὴν χρονολόγησιν. Νεώτερα νομισματικὰ εὑρήματα διευκρινοῦν πτυχὰς τοῦ προβλήματος<sup>1</sup>.

Αἱ ἐπιθέσεις τῶν Σκλαβηνῶν μετὰ τὸ ἔτος 586 ἐπανελήφθησαν κατὰ μακρό-

---

*nétration des Slaves dans les Balkans, I. Le Texte, Παρίσιοι, 1979. Τόμος Β', Commentaire, 1981. Τὸ παρὸν δοκίμιον, γραφὲν ἐπὶ τῷ ἑορτασμῷ τῶν 2300 ἐτῶν ἀπὸ τῆς ιδρύσεως τῆς πόλεως τοῦ Θερμαϊκοῦ («Αἱ Βυζαντιναὶ Ἀθῆναι τοῦ Βορρᾶ») ὀφείλει πολλὰ εἰς τὸν συνάδελφον Paul Lemerle. Αἱ μακροχρόνιοι ἔρευναὶ τον κατέληξαν εἰς τὸ λαμπρὸν τοῦτο ἐπίτευγμα τῆς ἱστορίας τῶν μέσων αἰώνων. Ὁ Ἕλλην ἀναγνώστης θὰ εὖρη ἐνταῦθα βραχείας τινὰς εἰσηγήσεις.*

1. Paul Lemerle, ἔνθ' ἀνωτ., τόμος Α', σελ. 48 κέ., 130 κέ., 138 κέ., 146 κέ., τόμος Β', σελ. 32 κέ., 46 κέ., 62 κέ., 171 κέ., 178 κέ., 182 κέ. 189 κέ., 205 κέ. Irène Sorlin, αὐτόθι, τόμος Β', σελ. 219 κέ. P. Lemerle, *Le témoignage de la Chronique dite de Monemvasie et de deux chroniques brèves*, αὐτόθι, τόμος δεῦτερος, σελ. 62 κέ. Περὶ τῶν νομισματικῶν εὑρημάτων: Ἀννα Ἀβραμέα, *Νομισματικοὶ «Θησαυροὶ» καὶ μεμονωμένα νομίσματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο* (Στ' Ζ' αἰ.), Σύμμεκτα, Ἑθνικὸν Ἰδρυμα Ἑρευνῶν. Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, τόμος πέμπτος, Ἀθῆναι 1983, σελ. 49 κέ. Pan. Yannopoulos, *La pénétration Slave en Argolide*, *Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément VI, Études Argiennes*, Παρίσιοι 1980, σελ. 323 κέ.

τερα χρονικά διαστήματα. Οἱ ἐπιτιθέμενοι, ἐμπλακέντες εἰς ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς δυσχερείας, ἀπεμακρύνθησαν τοῦ στόχου τῆς Θεσσαλονίκης. Εἰκάζεται ὅτι, ἀπηλλαγμένοι τῆς Ἀβαρικῆς ἐπικυριαρχίας, ἐλάμβανον ἐπίγνωσιν τῆς κοινότητός των καὶ περὶ τὸ ἔτος 604 ἐπανήρχοντο εἰς τὸ Μακεδονικὸν μέτωπον. Ἡ δευτέρα αὕτη καὶ αἱ ἐπακολουθήσασαι προϋποθέτουν ὑψηλότερόν πως ἐπίπεδον ὁργανώσεως τῶν εἰσβολῶν. Αἱ πηγαί, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἀναφέρουν τὸ «ἐπίλεκτον ἄνθος» «τοῦ τῶν Σκλαβίνων ἔθνους». Ἀπειρον δ' ἦτο «τὸ συναχθὲν ἀπὸ τε τῶν Δρουγούρητων, Σαγουνδατῶν, Βελεγεζητῶν, Βαϊουνητῶν, Βερζητῶν καὶ λοιπῶν ἔθνων» πλήθος. Εἰς ταῦτα περιλαμβάνονται ἐπιγραφικὰ καὶ σφραγιστικὰ μνημεῖα τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς ἐποχῆς, ὡς ἡ ἐπιγραφή: «Κτίστας θεορεῖς τοῦ πανενδόξου δόμου ἐκεῖθεν ἔνθεν μάρτυρος Δημητρίου/τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων μετατρέποντος καὶ πόλιν λυτρούμενον». Τῆς αὐτῆς ἐποχῆς εἶναι τὸ μολυβδόβουλλον: «Μαύρῳ πατρικίῳ καὶ ἄρχοντι τῶν Σερμησιάνων καὶ Βουλγάρων». Νεώτερον, τοῦ δεκάτου αἰῶνος, εἶναι τὸ μολυβδόβουλλον: «Κύριε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ Μηχαὶλ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντι Κερμινίτζας». Ὁ Ἑλληνικὸς λόγος εἰσήρχετο εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ἀλλοφύλων<sup>1</sup>.

Τὸ κεφάλαιον «περὶ τῆς κατασκευῆς τῶν πλοίων» παρέχει τὰς πρώτας εἰδήσεις περὶ τῆς ἐπιδόσεως τῶν Σκλαβηνῶν εἰς τὸν θαλάσσιον χῶρον. «Πρώτως» οὗτοι φέρονται «ἐξ ἐνὸς ξύλου γλυπτὰς νῆας κατασκευάσαι». Οὕτω «κατὰ θάλασσαν ὀπλισάμενοι», «πᾶσαν τὴν Θετταλίαν καὶ τὰς περὶ αὐτὴν νήσους καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔτι μὴν καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους, καὶ τὴν Ἀχαΐαν πᾶσαν, τὴν τε Ἡπειρον καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ μέρος τῆς Ἀσίας ἐκπορεύησαι, καὶ ἀοικήτους», «πλείστας πόλεις τε καὶ ἐπαρχίας ποιῆσαι». Παρὰ τὰς ὑπερβολὰς τοῦ συγγραφέως, αἱ ἡμέραι ἐκεῖναι ἦσαν ἐκ τῶν κρισιμωτάτων. Οἱ Βάρβαροι, «ὁμογενόμενοι», ἔχοντες δὲ εἰς τὴν διάθεσίν των τὰς «ἐκ μονοδένδρων γλυπτὰς νῆας, ἀπείρους τὸν ἀριθμὸν ὑπαρχούσας, κατὰ τὸ πρὸς θάλασσαν κατεστρατοπέδευσαν μέρος· τὸ δὲ λοιπὸν ἀναρίθμητον πλήθος, διὰ τε ἀνατολῆς, ἄρκτου καὶ δύσεως δι' ὅλων τῶν μερῶν τὴν θεοφροῦρητον ταύτην περιστοιχίσαι πόλιν, μεθ' ἑαυτῶν ἐπὶ ξηρᾶς ἔχοντες τὰς ἑαυτῶν γενεὰς μετὰ καὶ τῆς αὐτῶν ἀποσκευῆς, ὀφείλοντες ἐν τῇ πόλει μετὰ τὴν ἄλωσιν τούτους ἐγκαταστήσαι»<sup>2</sup>.

1. J. - M. Spieser, ἐνθ' ἄνωτέρῳ, τόμ. 5, σελ. 155 κέ. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. Α', Basel (1972), σελ. 635. Paul Lemerle, ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. Β', σελ. 152, σημ. 239.

2. Paul Lemerle, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σελ. 169 κέ., 175 κέ. τόμ. Β', σελ. 85 κέ., 93 κέ., 182 κέ.

Ἡ θέσις τῶν πολιορκουμένων ἀπέβη ἀπελπισ: «καθάπερ στεφάνη θανατηφόρος», δλόκληρον τὸ βάρβαρον τῶν Σκλαβήνων περιέβαλε τὴν πόλιν, ἀνεμένετο δὲ ἡ ἄφρευτος πτώσις αὐτῆς. Καί, ὡς λέγει ὁ συγγραφεύς, «τῶν δειλῶν καὶ τῶν ἀνδρείων ἡ ψυχὴ μία». Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ οἱ πολιορκηταὶ ἡσχολοῦντο περὶ τὰς τελευταίας φροντίδας, αὐταὶ δὲ ἀπέβησαν πρὸς σωτηρίαν τῆς Θεσσαλονίκης, αὐτόχρομα παρεμβάσει τοῦ «ὑπερμάχου» καὶ «φιλοπάτριδος» Δημητρίου. Ἐνῶ δηλαδή οἱ Βάρβαροι ἡσχολοῦντο περὶ τὰς τελευταίας φροντίδας, περὶ τὰς «σανίδας», τοὺς «λιθοβόλους», τὰς «βύρσας», τὰς «βάσεις», «τοὺς μηρούς», τοὺς «ἀμπέχοντας», τὰς «ἡλωτάς», τὰς «κυβείας», τὰ «πούλπιτα» καὶ παντοῖα ἄλλα ὄργανα τῆς καταστροφῆς· ἐνῶ μετὰ παρέλυσιν τριῶν ἡμερῶν οἱ ἐπιτιθέμενοι προσέβαλλον τὰ τείχη τῆς πόλεως, ἄλλοι διὰ κλιμάκων καὶ βελῶν καὶ ἄλλοι διὰ πυρφόρων ὀπλῶν, ἐξαίφνης τὰ πάντα ἐσκοτίσθησαν, τὰ ἐχθρικά πλοῖα κατεστράφησαν. «Καὶ ἦν τότε θεωρεῖν τὴν θάλατταν πᾶσαν τῷ τῶν βαρβάρων αἵματι ἐρυθρωθεῖσαν καὶ τὴν τοῦ Φαραῶ ἐπὶ τῶν Αἰγυπτίων καταπόντισιν ἀνακαλύψασαν». Οἱ δὲ «τῆς Θεοσώστου ταύτης τῆς καθ' ἡμᾶς τῶν Θεσσαλονικέων πόλεως, δρόμῳ τὸ πανάγιον τέμενος τοῦ αὐτῶν προστάτου καὶ ὑπερμάχου καὶ ὑπερενδόξου μάρτυρος Δημητρίου τῷ Θεῷ εὐχαριστηρίους ὕμνους ἀνέπεμπον. . .». Ὁ ἑξαρχος τῶν Σκλαβίνων, ὀνόματι Χάτζων, ἄγνωστος κατὰ τὰ ἄλλα, εὔρεν ἄθλιον θάνατον. Οὕτως ἡ θαλασσία ἐφοδος κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ἀκτῶν καὶ νήσων τῆς Ἑλλάδος μετὰ πολλῆς πιθανότητος χρονολογοῦνται ἢ μὲν πρώτη περὶ τὸ 614, ἢ δὲ δευτέρα περὶ τὸ 615<sup>1</sup>.

Ἦκολούθησεν ὁ «Πόλεμος τοῦ Χαγάνου» ἢ τῶν τριάκοντα τριῶν ἡμερῶν. Μετὰ τὰ γεγονότα ἐκεῖνα οἱ Σκλαβῆνοι διεπραγματεύθησαν μετὰ τῶν Ἀβάρων καί, προβαίνοντες εἰς μεγάλας παροχάς, ἔπεισαν τὸν ἡγεμόνα των νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἡγεσίαν τῆς ἐκστρατείας. Οὕτως Ἀβαροι, Σκλαβῆνοι, Βούλγαροι καὶ ἄλλα «ἄπειρα ἔθνη» ἀπήρτισαν τὴν μεγάλην στρατιάν. Μετὰ παρέλυσιν δύο ἐτῶν ὁ Βαϊανὸς ἀνελάμβανε ἀυτοπροσώπως τὴν ὑπερτάτην μάχην. Αἱ πόλεις καὶ αἱ ἐπαρχίαι τῆς χώρας εἶχον παραμείνει ἀοίκητοι, ἐνῶ μόνη ἡ Θεσσαλονίκη ἐδέχετο τοὺς πρόσφυγας τοῦ Δουνάβεως, τῆς Παννονίας, τῆς Δακίας καὶ τῆς Δαρδανίας, ἄλλοι δὲ ἐκ τῆς Ναισσοῦ καὶ τῆς Σερδικῆς ἐδοκίμαζον τὰς πικρίας τῆς ἐξορίας. Ἐλεγον χαρακτηριστικῶς: «ἐκεῖθεν φυγόντες, ἐνταῦθα ἤκομεν μεθ' ὑμῶν ἀπολέσθαι» (φεύγοντες ἐκεῖθεν, ἐρχόμεθα ἐδῶ, διὰ νὰ καταστραφῶμεν μαζί σας). Μετ' ὀλίγας ἡμέρας αὐτοὺς ὁ

1. Paul Lemerle, *ἐνθ' ἄνωτ.*, τόμ. Α', σελ. 169 κέ., 175 κέ., τόμ. Β', σελ. 85 κέ., 88 κέ. Χ. Μπακιτζῆ, *Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης (Παρατηρήσεις καὶ προβλήματα)*, Βυζαντινά, τόμ. 7 (1975), σελ. 289 κέ. Εὐρεῖα περίληψις ἀγγλιστί, σελ. 335 κέ. Σχέδια, σελ. 461 κέ. Βλ. καὶ Paul Lemerle, *ἐνθ' ἄνωτ.*, τόμ. Α', σελ. 170, σημ. 2, καὶ ἀλλαχοῦ.

Χαγάνος μετὰ τοῦ πλήθους τῶν Βουλγάρων καὶ ὅλων τῶν ἐθνῶν περιέβαλον τὴν πόλιν ὀλόκληρον ὥς «λαίλαψ χειμερινή». Οἱ θεώμενοι τὰ πράγματα ἐκ τῆς πόλεως, τὸ «ἀνείκαστον» (ἀφάνταστον) πλῆθος τῶν βαρβάρων, «ἅπαν σεισιδρωμένον» (σιδηρόφρακτον, πάνοπλον), τὰ παντοῖα μηχανήματα, τοὺς ὑπερμεγέθεις «ξύλοκατασκευάστους» πύργους, ὑπερβαίνοντας τὸ ὕψος τοῦ τείχους — πάντα ταῦτα ἐνέπνεον εἰς τοὺς πολιορκουμένους τὸν τρόμον — ἔλεγον: ἐὰν ἐκ τῶν προτέρων πολιορκιῶν ἐλύτρωσε τὴν πόλιν ὁ Θεός, ὅμως ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης δὲν θὰ σωθῶμεν: «οὐδέποτε γὰρ τοσαύτην πληθὺν βαρβάρων τις τῇ πόλει προσβαλεῖν τεθέαται». Ὅμως ὁ παμμακάριος ἐκεῖνος πατήρ καὶ ἐπίσκοπος ἔλεγε «Κύριε ἐλέησον, καὶ ἐκ ταύτης τῆς πολιορκίας διασωθῇς σε»<sup>1</sup>.

Εἰς τὰς κρισιμωτάτας ἐκεῖνας ἡμέρας ὁ ταπεινὸς λευίτης διεκήρυσσεν εἰς τὸν κόσμον τὸ ὕψιστον τῶν διδαγμάτων τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Χριστιανικῆς παιδείας, τὸ ἅγιον ἔθνος κατὰ τῆς βαρβαρότητος. Σὺ δέσποτα τῶν ἀπάντων, φιλάνθρωπος ὢν, «ἐκλεξάμενος ἡμᾶς λαὸν σου περιούσιον, ἔθνος ἅγιον· μὴ εἰσέλθωσιν ἔθνη εἰς τὴν κληρονομίαν σου· μὴ μιάνωσι τοὺς ναοὺς σου τοὺς ἁγίους, οὐδὲ αὐτοὺς ἠυδόκησας ἐν αὐτοῖς ἐνοικῆσαι. . .». Καὶ περαιτέρω: «ἀλλὰ δὸς εἰς ἡμᾶς τοὺς ταπεινοὺς καὶ ἀναξίους δούλους σου τὴν σὴν ἀόρατον συμμαχίαν, ὅπως δι' αὐτῆς σφενδονίσαντες τὰς κακοτέχνους καθ' ἡμῶν τῶν βαρβάρων ἀποκρουσώμεθα φάλαγγας»· ἃς μὴ ἰσχύσῃ, δέσποτα, ἐναντίον ἡμῶν «τὸ εἰδωλόπηκτον (τὸ πλήρες εἰδῶλον) καὶ ἀθεμιτόγαμον καὶ παράνομον ἔθνος». Ἐνῶ ταῦτα διεδραματίζοντο, περὶ τὰ μέσα τῆς ἡμέρας, μέγας σεισμὸς συνετάραξε τὸν λαὸν τῆς πόλεως. Οἱ Βάρβαροι, βλέποντες τὸ τεῖχος νὰ καταρρέῃ, ἔσπευδον νὰ καταλάβουν αὐτό. Ὅμως, ὅτε ἐπλησίασαν, μετὰ δέους διεπίστωσαν ὅτι τοῦτο ἴστατο ὄρθιον. Τὴν ἔφοδον ταύτην ἠγνόουν οἱ πάντες, μὴδ' αὐτοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου ἐξαιρουμένου<sup>2</sup>. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ὑπαρχος Χαρίας, πληροφορηθεὶς τὰ διατρέξαντα, ἀφοῦ προσεκύνησεν εἰς τὸν ναὸν τοῦ «σωσιπόλιδος» Δημητρίου, ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως. Ὁ Χαγάνος, ἐν «ἀκατασχέτῳ πικρίᾳ», προσέταξε νὰ παραδοθοῦν εἰς τὸ πύρ οἱ ναοὶ καὶ αἱ οἰκίσεις τῶν προαστείων. Μετὰ παρέλευσιν τῶν τριάκοντα τριῶν ἡμερῶν οἱ Βάρβαροι προῆλθον εἰς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν «στοίχησιν (συμφωνίαν) τῆς εἰρήνης». Ταῦτα συνέβαινον περὶ τὸ ἔτος 619<sup>3</sup>. Ἡ ἥττα τῶν Ἀβάρων ὑπὸ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως θὰ σημάνη τὴν παρακμὴν τῆς δυνάμεώς των.

Ἐκτοτε αἱ πηγαὶ σιγοῦν ἐπὶ δεκαετίας, κατὰ τὰς ὁποίας συντελοῦνται μεγάλοι

1. Paul Lemerle, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σελ. 180 κέ., 184 κέ., τόμ. Β', σελ. 92 κέ.

2. Paul Lemerle, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σελ. 186 κέ., 188 κέ.,

3. Paul Lemerle, τόμ. Β', σελ. 99 κέ.

ἀνακατατάξεις εἰς τὸν χώρον τοῦ Δουνάβεως καὶ τῶν παραποτάμων. Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητῆς εἰς τὸ ἔτος 657/658 παραδίδει: «τούτω τῷ ἔτει ἐπεστράτευσεν ὁ Βασιλεὺς (Κωνσταντὸς ὁ Β': 641 - 668) κατὰ Σκλαβυνίας καὶ ἡχμαλώτευσεν πολλοὺς καὶ ὑπέταξεν»<sup>1</sup>. Κατὰ τὸν Lemerle πρόκειται μᾶλλον ἐνταῦθα περὶ τῶν Σκλαβινιῶν τῆς Θράκης, πλησιεστέρων πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ ὄρος («Σκλανινίαι») κεῖται διὰ πρῶτην φορὰν ἐνταῦθα<sup>2</sup>. Τὸ Βυζάντιον ἐν τῇ Ἑλληνικῇ του ἰδιοφυῖα καὶ τῇ ἐλαστικῇ του πολιτικῇ, ὑπῆρξεν ἀνοικτὸν εἰς τοὺς σωστικὸν συμβιβασμούς. Πλέον ἢ ἅπαξ αἱ ἐπιθέσεις τῶν Σκλαβηνῶν καὶ τῶν ἄλλων βαρβάρων ἐξηκολούθησαν ἀπειλοῦντες τὴν μαρτυρικὴν πόλιν. Οἱ ἀγῶνες, τοὺς ὁποίους οἱ αὐτοκράτορες διεξῆγον ἐναντίον τῶν Ἀράβων εἰς τὰς θαλάσσας «ἀνθοπλιζόμενοι» «πρὸς παράταξιν τῶν θεοπτῶτων Ἀγαρηνῶν»<sup>3</sup>, εἰς τὸ Αἰγαῖον καὶ τὸ Λύκιον Πέλαγος, εἰς τὴν Κύπρον, τὴν Ῥόδον, τὴν Κῶν, τὴν Χίον, ἐστρέφοντο δὲ καὶ κατ' αὐτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κατὰ Ἰούλιον καὶ Αὐγουστον τοῦ 626 Πέρσαι καὶ Ἀβάραι ἐπολιόρκουν τὴν πρωτεύουσαν τῆς Αὐτοκρατορίας. Καὶ οὗτοι καὶ ἐκεῖνοι ὑπέστησαν τὴν μεγίστην τῶν ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης καταστροφῶν. Ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος, ποιηθεὶς κατὰ τὴν παράδοσιν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πατριάρχου Σεργίου, ἐπιζῇ μέχρι σήμερον εἰς τὴν Ὑμνογραφίαν τῆς Ἐκκλησίας<sup>4</sup>.

Μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ἀναλαμβάνουν μείζονας πρωτοβουλίας, οἱ ἀρχιεπίσκοποι Θεσσαλονίκης διαδραματίζουν πρωτεῶν πρόσωπον. Πλὴν ἄλλων, εἰς τὴν φροντίδα των ὀφείλεται ἡ διάσωσης καὶ ἡ ἀποταμίευσις τῶν πληροφοριῶν περὶ τοῦ μεγάλου ἐκείνου ἄθλου. Ὡσαύτως ἡ παρουσία τῶν ἐν παιδεύτων κληρικῶν προσέδωκεν εἰς τὴν πάνδημον ἀντίστασιν ἰδιαιτέραν αἴγλην. Αἱ πλεῖστοι τῶν ἄλλων εἰδήσεων εἶναι ἀποσπασματικαὶ καὶ ἔρχονται εἰς δευτέραν μοῖραν. Πρῶτος μνημονεύεται ὁ ἀρχιεπίσκοπος Εὐσέβιος εἰς τὰ γράμματα τοῦ Πάπα Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 597 μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 603. Εἰς τοῦτον πιθανώτατα ἀνήκει ἡ ἐπιγραφή: «Ἐπὶ τοῦ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Εὐσεβίου ἐγένετο ὀρυσμῶν αὐτοῦ»<sup>5</sup>. Ὁ διάδοχός του, ὁ πολὺς Ἰωάννης ὁ πρῶτος, συγγραφεὺς τῆς πρώτης Συναγωγῆς, ἤκμασε μέχρι τῶν πρώτων χρόνων τοῦ Ἡρακλείου (610 - 641). Τὸ

1. Θεοφάνους, *Χρονογραφία* (Carolus de Boor), τόμ. Α', σελ. 347.

2. «Discussion chronologique»: Paul Lemerle, ἐνθ' ἀνωτ., τόμ. Β', σελ. 128 κέ.

3. Paul Lemerle, αὐτόθι, τόμ. Α' σελ. 209.

4. Δ. Ἀ. Ζακυνθοῦ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία 324 - 1071*, Ἀθήναι 1979, σελ. 97 κέ., 108 κέ., 130 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, *Byzantinische Geschichte 324 - 1071*, Hermann Böhlau Nachf., Wien - Köln-Graz, 1979, 52 f., 60 f., 72 f. 96 f., 282 f., 285 f., 297 f.

5. J. - M. Spieser, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 154.

μολυβδόβουλλον φέρει τὴν Ἑλληνολατινικὴν ἐπιγραφὴν «Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Thessalonicae»<sup>1</sup>. Ἀκολουθεῖ ὁ Μονοθελήτης Παῦλος, γνωστός ἐκ δύο ἐπιστολῶν τοῦ πάπα Μαρτίνου τοῦ Α' (649 - 655) τοῦ ἔτους 649<sup>2</sup>. Ὁ Ἰωάννης, φερόμενος ὡς δευτέρος, παρίστατο εἰς τὴν ἕκτην (τρίτην καθ' ἡμᾶς) οἰκουμενικὴν σύνοδον ἀπὸ 7 Νοεμβρίου 680 μέχρι 16 Σεπτεμβρίου 681<sup>3</sup>. Ἐπεταί ὁ Πέτρος, γνωστός ἐκ τῆς ἀνωτέρω μνημονευομένης «θείας δωρεᾶς» τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ δευτέρου (688 - 689). Δύο ἐνεπίγραφα μνημεῖα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, χρονολογούμενα περὶ τὸ ἔτος 630, ἀναφέρονται εἰς τὰ κρίσιμα ἐκεῖνα γεγονότα:

«Ἐπὶ χρόνων Λέοντος ἡβῶντα βλέπεις  
καυθέντα τὸ πρὶν τὸν ναὸν Δημητρίου.»

«καὶ Κτίστας θεωρεῖς τοῦ πανενδόξου δόμου  
ἐκεῖθεν ἔνθεν μάρτυρος Δημητρίου  
τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων  
μετατρέποντος καὶ πόλιν λυτρομένον»<sup>4</sup>.

Περαιτέρω κατὰ τὸν ὄγδοον καὶ τὸν ἑνατον ἀρχόμενον αἰῶνα συμπληροῦνται τινὰ τῶν κενῶν, ἄλλα ἐκ τῶν γραπτῶν καὶ ἄλλα ἐκ τῶν σιγιλλιογραφικῶν καὶ τῶν συναφῶν μνημείων. Οὕτως ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Λαβίδ τῆς Θεσσαλονίκης, περὶ τὸ ἔτος 690, παραδίδεται τὸ ὄνομα ἀρχιεπισκόπου Σεργίου, ἄλλοθεν ἄγνωστον, ἴσως δὲ καὶ κακῶς παραδιδόμενον. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πέτρος ἀκμάζει κατὰ τὰ μέσα τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, κατὰ τινὰς οὐχὶ μακρὰν τοῦ ἔτους 787, δευτέρας ἐν Νικαίᾳ Συνόδου: «Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Πέτρῳ ἀρχιεπισκόπῳ Θεσσαλονίκης». Μετὰ τὸν Πέτρον, μνημονεύεται ὁ Ἀναστάσιος κατὰ τὰ μέσα τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, κλίνοντος πρὸς τὴν δύσιν του, πάντως πρὸ τοῦ ἔτους 787. Τὸ σφωζόμενον μολυβδόβουλλον φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «Ἀναστασίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Θεσσαλονίκης». Ἀκολουθεῖ ὁ Θεόφιλος, ὅστις πιθανώτατα ἦτο εἰσέτι ἐπίσκοπος κατὰ τὰ ἔτη 780 - 797 μετὰ προσωπικὴν βασιλείαν μεταξὺ Ὀκτωβρίου 790 καὶ Ἰανουαρίου 792: «Χριστὲ βοήθη Θεοφίλου ταπινοῦ ἐπισκόπου». Ὁ Θωμᾶς, ἀπλοῦς ἱερεὺς, ὑπέγραψεν ἐξ ὀνόματος τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας τῷ 787, ἀκολούθως δὲ κατέλαβε τὸν θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης, τὸν ὅποιον κατεῖχε μέχρι τοῦ 806. Δύο ἀρχιεπίσκοποι, φέροντες τὸ ὄνομα «Παύλου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης»,

1. V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, Tome V, *Première Partie*, I. *L'Eglise de Constantinople*, σελ. 325 κέ.

2. Paul Lemerle, ἔνθ' ἀνωτ., II, σελ. 27 κέ. V. Laurent, σελ. 327 κέ.

3. Paul Lemerle, αὐτόθι, σελ. 29 κέ.

4. J. - M. Spiesser, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 155 κέ.

θεωροῦνται ἀνήκοντες εἰς τὸν ἐπόμενον ἑνατον αἰῶνα<sup>1</sup>. Ἡ προσωπικότης τοῦ Ἰωσήφ, ἀδελφοῦ τοῦ πολλοῦ Θεοδώρου Στουδίτου, γεννηθέντος τῷ 762, ἀναγορευθέντος ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τῷ 807/808, ὑπῆρξεν ἀξία λόγου καὶ πολυκύμαντος. Ὁ ἀνὴρ ἐτερμάτισε τὸν βίον τὴν 15 Ἰουλίου τοῦ 832. Εἰς τὴν πλάνην του περὶ τὴν Θεσσαλονίκην ὁ πρεσβύτερος ἀδελφὸς Θεόδωρος ὁμιλεῖ περὶ «χειμερινῆς καὶ ἐσπεραίας ὥρας ἐν χωριακῷ καταλύματι, φόβῳ πολλῷ κρυπτοφανῶς καὶ ἀδιαγνώστως θεάσασθαι, καὶ συντυχεῖν ἡμῖν δι' ὅλης σχεδὸν τῆς νυκτός»<sup>2</sup>.

Ὡς ἦτο ἐπόμενον, ἡ μακρὰ αὕτη σειρά τῶν ἀρχιεπισκόπων Θεσσαλονίκης, ἀνδρῶν πολλάκις ἐπιφανῶν, δὲν ἔχει ἀντίστοιχον εἰς τὸν τομέα τῆς διοικήσεως. Ἡ περιορισμένη πληροφόρησις τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἄμυναν, ὀφείλεται εἰς τὰς γενικωτέρας ἀνάγκας τοῦ κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἀγῶνος ἐναντίον ποικιλωνύμων ἀντιπάλων, Ἀντῶν, Ἀράβων, Βουλγάρων, Σκλαβηγῶν καὶ παντοδαπῶν φύλων. Οὐχὶ ἅπαξ οἱ «ἐπαμφοτερίζοντες» οὗτοι μετεπήδων ἀπὸ τοῦ ἑνὸς στρατοπέδου εἰς τὸ ἄλλο, γράφοντες καὶ ὁμιλοῦντες ἐλληνιστὶ καὶ ἐνασμενίζοντες εἰς τὴν εὐγένειαν τοῦ Ἑλληνος λόγου. Τυπικὸν παράδειγμα παρέχει ἡ σφραγὶς τοῦ Μαύρου φέροντος ὑπερηφάνως τὴν ἐπιγραφὴν: «Μαύρῳ πατρικίῳ καὶ ἄρχοντι τῶν Σερμησιάνων καὶ Βουλγάρων». Καὶ ἐπειδὴ ὁ λόγος περὶ τῶν θεμάτων τούτων, ἀναφερόμεθα εἰς τὸ ἐκτάκτου συγκινήσεως ἐπεισόδιον, ἐν τῶν πολλῶν τοῦ πολυπαθοῦς τούτου τόπου<sup>3</sup>.

Εὐρισκόμεθα περὶ τὰ ἔτη 614/619. Ὁ Χάτζων τῶν Σκλαβηγῶν καὶ ὁ Χαράνος τῶν Ἀβάρων ἐπῆλθον κατὰ τοῦ Ἰλλυρικοῦ, τὸ ὁποῖον κατέλαβον σχεδὸν ὁλοσχερῶς. Τὴν αὐτὴν τύχην εἶχον αἱ ἐπαρχίαι αὐτοῦ: αἱ δύο Παννονίαι, ὡσαύτως αἱ δύο Δακίαι, Δαρδανίαι, Μυσίαι, ἡ Πρέβαλις, ἡ Ῥοδόπη, προσέτι ἡ Θράκη καὶ τὸ πρὸς τὸ Βυζάντιον μακρὸν τεῖχος. Ἐκπορθήσαντες δὲ καὶ τὰς λοιπὰς πόλεις καὶ πολιτείας, συνεκέντρωσαν ὁλόκληρον τὸν αὐτὸν λαὸν εἰς τὸ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Παννονίαν μέρος τὸ πρὸς τὸν ποταμὸν Δούναβιν (ἄλλως Δανούβιον, τὸν ἀρχαῖον Ἰστρον). Τούτου μητροπόλις εἶχε διατελέσει τὸ Σερμεῖον (Σίρμιον). Ἐκεῖ συνεκεντρώθη ὁ «ἅπας λαὸς τῆς αἰχμαλωσίας». Ἐκεῖ ἀνεμείχθησαν μετὰ τῶν Βουλγάρων, τῶν Ἀβάρων καὶ τῶν λοιπῶν ἐθνικῶν καὶ ἀπέκτησαν μεταξὺ των τέκνα, οὕτω δὲ τοῦ «λαοῦ ἀπεί-

1. Paul Lemerle, ἐνθ' ἀνωτέρω, Β', σελ. 27 καὶ πολλαχοῦ. V. Laurent, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμ. V, 3, σελ. 82 κέ.

2. Δ. Ἀ. Ζακυνθοῦ, Βυζαντινὰ κείμενα, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήναι, 1957, «Θεόδωρου κατήχησις ἐπιτάφιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα», σελ. 81.

3. G. Zacos and A. Vegler, Byzantine Lead Seals, τόμος πρῶτος, Βασιλεία (Basel), 1972, σελ. 635 κέ.

ρου καὶ παμπόλλου γεγονότος, παῖς δὲ παρὰ πατρὸς ἕκαστος τὰς ἐνεγκαμένας παρειληφότων καὶ τὴν ὁρμὴν τοῦ γένους κατὰ τῶν ἡθῶν τῶν Ῥωμαίων» (Ἑλλήνων), «κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον, διὰ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ τοῦ ἁγίου καὶ ζωοποιοῦ βαπτίσματος, ἠῤῥετο τὸ τῶν Χριστιανῶν φύλον». Μετὰ παρέλευσιν ἐξήκοντα καὶ πλεόν ἐτῶν ἐκ τῆς παλαιᾶς ἐκείνης ὑπὸ τῶν βαρβάρων πορθήσεως, ἄλλος «νέος ἐκεῖσε λαὸς ἀνεφαίνετο, ἐλευθέρους δὲ τοὺς πλείστους αὐτῶν ἐκ τοῦ χρόνου γεγονέναι». Μετὰ πολλὰς περιπετείας, ὁ Χαγάνος τῶν Ἀβάρων, «μαθὼν τὴν τοῦ τοιούτου λαοῦ τῶν πατρῶων πόλεων ἐπιθυμίαν, ἐν σκέψει γίνεται καὶ ἀνάστατον λαμβάνει τὸν πάντα Ῥωμαίων (Ἑλλήνων) λαὸν μετὰ καὶ ἐτέρων ἐθνικῶν», τουτέστι προσηλύτους μετὰ τῆς ἀποσκευῆς καὶ τῶν ὅπλων, «καὶ ἀνάστατοι καὶ ἀντάρται, καθὰ λέλεκται, τοῦ Χαγάνου γίνονται». Οἱ Ἕλληνες ὁμοῦ μετὰ παντὸς τοῦ λαοῦ διέβησαν τὸν Δούναβιν καὶ ἦλθον «εἰς τὰ πρὸς ἡμᾶς μέρη» καὶ «κρατῆσαι τὸν Κεραμήσιον. Κάκεισε αὐτῶν ἐγκατασταθέντων, τὰς πατρίους ἡτοῦντο πόλεις, ὥς μάλιστα οἱ τῆς ὀρθοδόξου καθεστῶτες πίστεως, οἱ μὲν τὴν καθ' ἡμᾶς μαρτυροφύλακτον τῶν Θεσσαλονικέων πόλιν, ἄλλοι τὴν πανευδαίμονα καὶ βασιλίδα τῶν πόλεων, ἕτεροι δὲ τὰς ἀπομεινάσας τῆς Θράκης πόλεις»<sup>1</sup>.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης ἄμυναν τῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τὰ κρίσιμα ἔτη, ἀπὸ τοῦ λήγοντος ἔκτου μέχρι τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, διακρίνομεν κατὰ πρῶτον λόγον δύο μεγάλας κατηγορίας: εἰς τὴν πρώτην θέσιν ἔχομεν τὸν «ἐπαρχον» ἢ «ὑπαρχον», τὸ «πραιτώριον τῶν ἐπαρχῶν», τὴν «ὑπαρχον» ἀρχὴν καὶ ἐξουσίαν καὶ «φροντίδα», τὴν «ἐπαρχότητα». Ἀκολουθεῖ ὁ «δῆμος», ἡ δημοτικὴ ἀρχή, τὸ «παγανικὸν» ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸ «στρατιωτικόν». Λέγομεν ἐνταῦθα ὅτι ἡ μνημονευθεῖσα περίοδος, ἰδίᾳ μέχρι τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν κρίσιμωτάτων. Πλὴν τῶν μεγάλων ἐξωτερικῶν προβλημάτων, πλὴν τῆς ἐξ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν σμικρύνσεως τῆς πάλαι ποτὲ οἰκουμενικῆς δυνάμεως, πλὴν τοῦ τεραστίου ἀγῶνος νὰ ὑποτάξῃ τοὺς παντοδαποὺς βαρβάρους εἰς τὴν κοσμοθεωρίαν του, τὸ Βυζάντιον, βαλλόμενον πανταχόθεν, ἐκαλεῖτο νὰ ἀναθεωρήσῃ τοὺς θεσμούς του, προσαρμόζον αὐτοὺς εἰς τὰς νέας πραγματικότητας. Πιστὸν εἰς ἑαυτὸ ἀνηλίσκετο νὰ συμβιβάζῃ τὴν παράδοσιν μετὰ τῶν ἀξιώσεων τοῦ παρόντος. Ἐκ τοῦ ἀγῶνος τούτου θὰ προέλθῃ νέα τις μορφή, τηροῦσα κατ' ἐπίφασιν πολλὰ τῶν ὀνομάτων, εἰσάγουσα δ' ὅμως βαθεῖας μεταβολάς.

Ἐκ τῶν πρώτων «ἐπαρχῶν», ἐκπροσώπων τοῦ Αὐτοκράτορος εἰς τὰς ἐπαρχίας, ὁ Μαριανὸς ὑπῆρξεν ἀνὴρ διαπρεπής: τῶν «ἐν γένει καὶ πλούτῳ καὶ λαμπρῶν

1. Paul Lemerle, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμος Α, σελ. 222 κέ., 227 κέ.

καὶ εἷς τῶν τῆς συγκλήτου βουλῆς παρὰ βασιλεῦσιν ὑπάρχων». Ὅντως τὸ ὄνομα τῆς οἰκογενείας συναντᾶται εἰς τὰς πηγάς. Ἐνωρὶς οὗτος διετάχθη νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἔπαρχον ἀρχὴν τοῦ Ἰλλυρικοῦ εἰς τὴν μητροπόλιν τῶν Θεσσαλονικέων. Ἐν ἀρχῇ ὑπηρετήσεν εὐσεβῶς καὶ τιμώμενος παρὰ τῶν Δήμων. Ὅμως μετ' οὐ πολὺ ἐφθονήθη παρὰ τοῦ πᾶσι βασκαίνοντος διαβόλου καὶ περιέπεσεν εἰς πράξεις ἀπρεπεῖς· εἰς παντοίας ταπεινὰς ἀτασθαλίας «γαστριμαργίας» καὶ «φιλοσωμάτων παθῶν ἔρωτας», καὶ τελικῶς ἠσθένησε βαρύντατα. Μακρὰ καὶ ὀδυνηρὰ ὑπῆρξεν ἡ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ πτώσις τοῦ τέως ὑπερηφάνου ἀνδρός. Ὅμως τῇ βοηθείᾳ τοῦ πανενδόξου μάρτυρος Δημητρίου ὁ μακάριος Μαριανὸς ἐξυπνίσθη καὶ ὥς ἐκ θαύματος ἐπανήλθεν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς πολλὰς καὶ πυκνὰς σελίδας ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης περιέγραψε λεπτομερῶς τὰ τῆς θλιβερᾶς ἀσθενείας καὶ τῆς ἀναρρώσεως τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ Ἀυτοκράτορος. Περὶ τὰ εἴκοσι χειρόγραφα ἐκ τῶν σπουδαιότερων ἔχουν σωθῇ, ἀπετυπώθησαν δὲ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ νοτίου τοίχου τῆς Ἐκκλησίας, ἴσως τῇ μερίμνῃ αὐτοῦ τοῦ ἐπάρχου<sup>1</sup>.

Ἐνωρὶς ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ Κλήρου καὶ Πολιτείας καθίσταται ἐντονωτέρα. Ἐκ τῶν πραγμάτων ὁ ἀγὼν εἶναι ἄνισος. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει εἰς χεῖρας τὸν Λόγον, τὴν Διδαχὴν καὶ τὴν ἄμεσον ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν μαζῶν. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχιερέων εἶναι ἄνδρες ὑψηλῆς παιδεύσεως. Παρὰ τὴν αἴγλην τῆς ἐξουσίας, ὁ ἔπαρχος ὑποχρεοῦται νὰ ὑποκύβῃ εἰς θεσμοὺς πεπαλαιωμένους καὶ παλαιγενεῖς. Ἐν τῷ συνόλῳ πολλάνκις αἱ τάξεις ἔχουν τὴν νικῶσαν μοῖραν. Ἀφ' ἧς ἐποχῆς, τῷ 641/642, οἱ Ἀραβες κατέλαβον τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἐν συνεχείᾳ κατέστησαν δύναμις ναυτική, ἡ πόλις μετεβλήθη εἰς τεράστιον φρούριον, τὸ ὁποῖον ἀνοίγεται πρὸς τὴν θάλασσαν, ὑπῆρξε δὲ πάντοτε καταφύγιον ὑπερτάτης ἀνάγκης<sup>2</sup>. Ἡ τάξις εἶναι αὐστηρὰ περιλαμβάνουσα τοὺς «ἐξόχους τῶν πρώτων», τοὺς «τὰ πρῶτα φέροντας», τοὺς «κρατοῦντας», «τοὺς πολίτας» κλπ. Ἐνίοτε πολῖται τῆς Θεσσαλονίκης ὑποβάλλουν αὐτοπροσώπως τὰ αἰτήματά των πρὸς τὸν Ἀυτοκράτορα. Ἐξ ἄλλης ἀπόψεως ἱεράρχαι, ὡς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης, ἀντεμετώπισε θαρραλέως τὸν ἀλλοδαπὸν ἔπαρχον, ἀποστέργων νὰ ὀνομάσῃ μετὰ βδελυγμίας τὸν ἐκπρόσωπον τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος, λέγων: «Τὴν γὰρ τῶν ὑπάρχων τοῦ Ἰλλυρίων ἔθνος ἀρχὴν διὰ χειρὸς ἔχων ἀνὴρ τις — τί γὰρ δὴ καὶ τοῦνομα λέγειν ἐπ' ὀνειδισμῷ αἰωνίζοντι;» (διότι

1. Paul Lemerle, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμος πρῶτος, σελ. 47 κέ., 50 κέ., 54 κέ., 57 κέ. Ἀυτόθι, τόμος δεύτερος, σελ. 36.

2. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la Mer. La marine de Guerre, la Politique et les Institutions maritimes aux VII<sup>e</sup> siècles*, Παρίσιοι, 1966, σελ. 7 κέ., 17 κέ., 35 κέ. καὶ πολλαχοῦ.

ἀνὴρ τις, ἔχων ἀνὰ χειρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔθνους τῶν Ἰλλυρίων — πρὸς ποῖον λόγον νὰ εἴπωμεν τὸ ὄνομα πρὸς αἰῶνιον ὄνειδος;». .<sup>1</sup>

Ἡ προσωπικότης τοῦ Μαριανοῦ, τῶν λοιπῶν ὁμολόγων καὶ συνεργατῶν παραδίδεται διὰ τῶν πενιχρῶν πηγῶν, διὰ τῶν σφραγιστικῶν καὶ τῶν ὁμοειδῶν μνημείων. Ὁ αὐτὸς ἑπαρχος ὁμοῦ μετὰ τῶν «ἐπιλέκτων νεανιῶν», τοῦ «στρατιωτικοῦ» καὶ τῶν στρατευομένων εἰς τὸ Μέγιστον Πραιτώριον, ἐπεχείρησεν ἀποδημίαν «κατὰ τὴν τῶν Ἑλλήνων Χώραν». Τὰ κατ' αὐτὴν ἀγνοοῦνται παντάπασιν. Εἰς ἄλλας περιστάσεις ὁ ἑπαρχος, ἀπευθυνόμενος πρὸς αὐτὸν τὸν Αὐτοκράτορα, ἐπισημαίνει ἐντόνως τὰς ἐπιβουλὰς τῶν ἀλλοδαπῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἡμεδαπῶν<sup>2</sup>. Τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνδρὸς ἢ τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τούτων φερομένων λειτουργῶν ἐπισημαίνονται ἐνωρὶς ἀρχικῶς διὰ μονογραμμάτων λατινιστὶ καὶ ἑλληνιστὶ ὡς *Marianus a secretis* καὶ «Ἰωάννου *Mariani*», ἀνήκουν δὲ εἰς τὸ πρῶτον ἡμῖς καὶ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ ἔκτου αἰῶνος ἀντιστοίχως. Περαιτέρω, μεταξὺ τοῦ 550 καὶ τοῦ 650 ἀκολουθοῦν: «Μαριανοῦ ῥεφενδαρίου» ἢ «ῥεφερενδαρίου» καὶ «Μαριανοῦ Πατρικίου», τοῦ ἔκτου αἰῶνος. Τοῦ ὀγδόου αἰῶνος: «Μαριανῷ βασιλικῷ πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ», «Μαριανῷ βασιλικῷ σιλενδαρίῳ» κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, «Μαριανῷ πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ τῶν Ἀνατολικῶν» τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, καὶ τέλος περὶ τὸν ἑνατον αἰῶνα: «Μαριανῷ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Θεσσαλονίκης»<sup>3</sup>.

Ὡσαύτως, μὴ ὑπολογιζομένων τῶν ἀνωνύμων καὶ τῶν κατεστραμμένων, σφάζονται αἱ ἐξῆς σφραγίδες, ὡς ἀκολουθῶς: «Σταυρακίῳ Βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἐπάρχῳ Θεσσαλονίκης» τῶν ἐτῶν 750 - 850, (παρὰ G. Zacos - A. Veglery τόμος B', 2380) — «Ἀνδρονίκῳ ὑπάτῳ καὶ ἐπάρχῳ Θεσσαλονίκης», μεταξὺ τῶν ἐτῶν 750 καὶ 850 (B', 1717 A) — «Νικήτα ὑπάτῳ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἐπάρχῳ Θεσσαλονίκης» τοῦ ὀγδόου αἰῶνος (A', 957) — «Λέοντι ὑπάτῳ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἐπάρχῳ Θεσσαλονίκης» ὀγδόου ἢ ἐνάτου· παρὰ «Βυζαντιὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου», ὑπὸ K. M. Κωνσταντοπούλου, Ἀθῆναι, 1917, σελ. 282 — «Ἀγαλλιανῷ σπαθαρίῳ καὶ ἐπάρχῳ Θεσσαλονίκης» τοῦ ἐνάτου αἰῶνος (B', 1691) — «Θεογνίῳ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Θεσσαλονίκης» τοῦ ἐνάτου αἰῶνος (B', 2490). Εἰς τούτους θὰ ἡδύνατό τις νὰ προσθέσῃ τὸ ὄνομα τοῦ «εὐκλεεστάτου στρατηγοῦ» Σισσινίου: «κατηξίωσε Σισ-

1. Paul Lemerle, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμος πρῶτος, σελ. 117 καὶ 119 κέ.

2. Paul Lemerle, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμος A', σελ. 137, τόμος B', σελ. 111 κέ. καὶ ἀλλαχοῦ.

3. G. Zacos and A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, ἐνθ' ἀνωτέρω, εἰς τόμους τρεῖς, τόμος πρῶτος: 416, 417. A': 418. B': 2152, A. B' 2153. B', 2153, B' 2155.

συνίῳ στρατηγῷ τότε τῶν Καράβων ὑπάρχοντι, ἀνδρὶ συνετῷ καὶ τοῖς λόγοις καὶ τοῖς τρόποις καὶ τῷ Θεῷ ἐν ἅπασιν ἀνατεθειμένῳ». Εἰς τὴν μάχην ταύτην τῆς Θεσσαλονίκης, μιᾶς τῶν κρισιμωτέρων, ἴσως τὴν κρισιμωτάτην, ἐσώθη ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ παιδεία. Οἱ πολιορκούμενοι, φορεῖς ἐνὸς ὕψηλοῦ καὶ μακραίωνος πολιτισμοῦ, ἐκόμιζον εἰς τὸν Βαρβαρικὸν κόσμον αὐτὰ ταῦτα τὰ μέσα τῆς ἐπιβιώσεως καὶ τοῦ ἐκπολιτισμοῦ<sup>1</sup>.

Τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 614/615 ὑπῆρξαν καίρια διὰ τὴν τροπὴν τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀπόπειρα τῆς θαλασσίας ἐπικρατήσεως τῶν ἀντιπάλων ὑπῆρξε περαιομένη. Ὁ στόλος τῶν «γλυπτῶν νηῶν» κατεστράφη ὑπὸ τὰ τείχη τῆς πόλεως τοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Ἐγγύτερον ὁ ποιητὴς Γεώργιος Πισίδης, ἀκμάσας κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖν τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος περίπου (610/611, 619/620 μέχρι περίπου τοῦ 630), διάκονος, σκευοφύλαξ, ῥεφερενδάριος παρὰ τῷ Αὐτοκράτορι ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, συμμετασχὼν εἰς τὴν πρώτην ἐκστρατείαν κατὰ τῶν Περσῶν (622 - 623), ἔζη εἰσέτι μετὰ τῶν ἐτῶν 631 καὶ 634. Ἐκ τῶν ποιητικῶν ἔργων του «Εἰς τὴν γενομένην ἔφοδον τῶν Βαρβάρων καὶ εἰς τὴν αὐτῶν ἀστοχίαν» (*Bellum Avaricum*), «Αὐτοσχέδιοι πρὸς τὴν γενομένην ἀνάγνωσιν τῶν κελύσεων χάριν τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν τιμῶν ξύλων» (*In restitutionem S. Crucis*) Ἡρακλειᾶς Α' καὶ Β'. *Heraclias I, II*:

«Σθλάβος γὰρ Οὐνῶ καὶ Σκύθης τῷ Βουλγάρῳ  
αὐθὶς τε Μῆδος συμφρονήσας τῷ Σκύθῃ  
γλωττῶν ἔχοντες καὶ τόπων μερίσματα  
καὶ χωρὶς ὄντες καὶ μακρὰν συνημμένοι  
μίαν καθ' ἡμῶν ἀντεκίνησαν μάχην  
καὶ τὴν ἐαντῶν ἠξίουν ἀπιστίαν  
ἔχειν καθ' ἡμῶν πίστιν ἠκριβωμένην·  
ἔνθεν μὲν οὖν ἔβραζεν ἡ Σκυθοτρόφος  
Σκύλλα σφοδρῶς ζέσασα, τῆς δὲ Περσίδος  
ἐκεῖθεν ἡ Χάρυβδις ἀντήχει μέγα·  
μέσος δὲ τούτων, οὐ πλανήτης ὡς πάλοι,  
ὁ τῶν δόλων ἐκεῖνος ἦν βουληφόρος<sup>2</sup>.

1. Τὸ ἐνταῦθα ἀναφερόμενον χωρίον περὶ τοῦ Σισσινίου περιλαμβάνει καὶ ταῦτα: Οὗτος «ἔξεισιν ἀπὸ τῶν τῆς Ἑλλάδος μερῶν καὶ καταλαμβάνει τὴν Σκιαθίαν νῆσον ἡμέρα κυριακῇ. . .». «Προσορμήσας οὖν ἐν τῇ λεχθείσῃ νήσῳ, ἀοικίτῳ οὔσῃ ἐκ πλείστων τῶν χρόνων. . .». Ἐκεῖ εὐρῆκε ναὸν «ἀλσώδη καὶ ἔνυλον καθεστῶτα». Ὁ στρατηγὸς «ἐπέτρεπεν ἐν μέρος αὐτοῦ καθαίρειν, κάκεισε τὴν θείαν λειτουργίαν ἐκτελεῖν». *Paul Lemerle*, ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμος πρῶτος, σελ. 231

2. *Giorgio di Pisidia Poemi*. 1. *Panegirici epici Edizione critica a cura di Agostino Pertusi, Ettal, 1959*. Εἰς τὴν γενομένην ἔφοδον τῶν Βαρβάρων, IV, 196 κέ., σελ. 185 κέ.

Ἐπανελημμένως ὁ ποιητὴς ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἀγώνων τοῦ ἀνατολικοῦ μετώπου· ὁμως τὰ γεγονότα τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἰμου παρακολουθοῦνται μετὰ δέους. Εἰς τὰς αὐτὰς σελίδας, 194 κέ., στίχοι 409 κέ., γράφονται ταῦτα:

«Σθλάβων τε πλήθη Βουλγάροις μεμιγμένα  
ὁ βάρβαρος νοῦς ἐμβαλὼν ταῖς ὀλκάσι  
— γλύψας γὰρ εἶχεν ἐσκυφωμένα σκάφη —  
ἔμιξε τῇ γῇ τῆς θαλάττης τὴν μάχην.  
Κάμοι δὲ μῖξις νῦν ἐπῆλθε καὶ μάχη,  
καὶ πανταχοῦ μοι τοῦ σκοποῦ πεφυρμένον  
καὶ συγκροτοῦντος τοὺς λόγους ὥς εἰς μάχην  
τί πρῶτον εἰπὼν δευτέρων ἀπάρξομαι;  
Ἄλλος μὲν οὖν ἔπιπτεν ἐκ ῥίπτῃς λίθου  
λαβὼν κατ' αὐτὸ τὴν βολὴν καὶ τὸν τάφον,  
ἄλλος δὲ σύννους προσλαλῶν τῷ συμμάχῳ  
βληθεὶς ἄνωθεν ἐξ ἀδήλου τοξότου  
τὸ πνεῦμα θάπτον ἀνταφῆκε τοῦ λόγον. . .»

Εἰς τὰς ἐσχατιὰς τῆς νοτίου Ἰσπανίας, εἰς τὴν Σέβιλλαν (*Hispalis*), διεβίω-  
σεν ὁ ἔσχατος τῶν Πατέρων τῆς Λυτικῆς Ἐκκλησίας, εἰς τῶν διαπρεπεστέρων  
ιεραρχῶν. Ὁ Ἰσιδώρος ἐγεννήθη περὶ τὸ ἔτος 560 καὶ ἀπεδήμησε πρὸς Κύριον τὸν  
Ἀπρίλιον τοῦ 636<sup>1</sup>. Ἡ μνεία τοῦ ἀνδρὸς ἔχει τὴν θέσιν τῆς ἐνταῦθα, διότι παρέχει  
καίρια χρονολογικὰ στοιχεῖα. Ἐγράφητο: «Κατὰ ταῦτα: ὁ Ἡράκλειτος ἄγει τὸ  
πέμπτον ἔτος τῆς βασιλείας αὐτοῦ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ οἱ Σλάβοι ἀπέσπασαν  
τὴν Ἑλλάδα παρὰ τῶν Ῥωμαίων, οἱ Πέρσαι τὴν Συρίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον καὶ πλεί-  
στας ἐπαρχίας». Περαιτέρω δὲ τὰ ἀκόλουθα: «Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡρακλείου  
τούτου (*in era DCLVI*), τετάρτῳ δ' αὐτοῦ ἔτει οἱ Σλάβοι καταλαμβάνουν τὴν Ἑλ-  
λάδα». Τὰ βραχεὰ ταῦτα κείμενα ἐν πρωτοτύπῳ περιλαμβάνουν τὰ ἐξῆς: «*Era-  
clius dehinc quintum agit annum imperii. Cuius initio Sclavi Graeciam Roma-  
nis tulerunt, Persi Syriam et Aegyptum plurimasque provincias*». Τὸ δεύτε-  
ρον: «*Huius Heraclii temporibus, in era DCLVI, anno imperii ejus quarto,  
Sclavi Graeciam occupant*». Περὶ μὲν τῶν χρονολογικῶν δεδομένων τοῦτο λέ-  
γομεν, ὅτι τὰ δύο χωρία ἀναφέρονται εἰς τὰ ἔτη 613 - 614. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι  
πολύτιμα διὰ τὴν ὅλην τετραγαμμένην καὶ φειδωλὴν χρονολόγησιν τῶν «Θαυμάτων

1. Berthold Altaner - Alfred Stuiber, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kir-  
chenväter*, Freiburg - Basel - Wien, 1966, σελ. 494 κέ.

τοῦ Ἀγίου Δημητρίου». Καθόσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν εὐρυτέραν ἐρμηνείαν τῶν γεγονότων, παραπέμπομεν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰ εὐθὺς κατωτέρω<sup>1</sup>.

Εἰς νῆσον τοῦ Νείλου τῆς κάτω Αἰγύπτου ὁ Μονοφυσίτης ἐπίσκοπος Ἰωάννης Νικίου συνέγραψε περὶ τὰ τέλη τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος ἑλληνιστὶ ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τοῦ ἔτους 640 μετὰ Χριστόν. Τὸ ἔργον μετεφράσθη εἰς τὴν Ἀραβικὴν καὶ τῷ 1601/1602 εἰς τὴν Αἰθιοπικὴν. Τὸ Ἑλληνικὸν κείμενον ἀπωλέσθη, σφύζονται δὲ μόνον εὐρεῖα ἀποσπάσματα εἰς τὴν Αἰθιοπικὴν, ἀναφερόμενα ἰδιαίτερος εἰς τὴν βασιλείαν Ἰουστίνου τοῦ Α' (518 - 527). Ὁ συγγραφεὺς ἠντλήσε παρὰ Ἰωάννου τοῦ Μαλάλα (περὶ τὰ ἔτη 491 - 518 καὶ τοῦ Ἰουστίνου τοῦ δευτέρου: 565 - 578). Τὸ ἀπόσπασμα τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἔχει ὡς ἀκολούθως: «Περὶ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ (γράφει Ἑλληνικοῦ κατὰ τὴν ὁρολογίαν) κράτους ὅτι οἱ βασιλεῖς τῆς ἐποχῆς ταύτης μετὰ βαρβάρων, ξένων λαῶν καὶ Ἰλλυριῶν ἠφάνιζον τὰς πόλεις τῶν Χριστιανῶν καὶ ἡχμαλώτιζον τοὺς κατοίκους. Μόνη ἡ πόλις τῆς Θεσσαλονίκης ἐσώθη, διότι τὰ τείχη της ἦσαν ἰσχυρὰ καί, χάριτι θεῆς, οἱ ἀλλοδαποὶ δὲν κατώρθωσαν νὰ ὑποτάξουν αὐτά· ὁμως ὁλόκληρος ἡ ἐπαρχία ἠρημώθη»<sup>2</sup>.

Τὰ ἔτη 620/626 ἀποτελοῦν μεγάλην τομὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ περαιτέρω εἰς τὸν χῶρον τοῦ Αἰγαίου. Μετὰ τὴν ἥτταν τῶν Σκλαβηνῶν αἱ πηγαὶ σιγοῦν ἐπὶ μακρότερον διάστημα. Τὸ κενὸν τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ διαφοροτρόπως. Τοῦτο μόνον εἶναι βέβαιον, ὅτι ἐπὶ ἔτη ἱκανὰ ἡ παρὰδοσις παρουσιάζει κενὰ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως χρονολογούμενα. Οὕτω παρὰ Θεοφάνει φέρεται κατὰ τὸ ἔτος 657/658: «τοῦτῳ τῷ ἔτει ἐπεστράτευσεν ὁ Βασιλεὺς (πρόκειται περὶ τοῦ Κώνσταντος τοῦ Β', 641 - 668) κατὰ Σκλανινίας καὶ ἡχμαλώτευσεν πολλοὺς καὶ ὑπέταξεν». Κατὰ τὸ ἔτος 688 ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ Β' (685 - 695) ἐπεχείρησεν ἐπιστράτευσιν «κατὰ Σκλανινίας καὶ Βουλγαρίας καὶ τοὺς μὲν Βουλγάρους πρὸς τὸ παρὸν ὑπηγηκότας ὤθησεν, μέχρι δὲ Θεσσαλονίκης ἐκδραμῶν, πολλὰ πλήθη τῶν Σκλάβων τὰ μὲν πολέμῳ, τὰ δὲ προσρυνέντα παραλαβὼν εἰς τὰ τοῦ Ὀρβικίου διὰ τῆς Ἀβύδου περάσας κατέστησε μέρη. Ἐν δὲ τῷ ὑποστρέφειν αὐτὸν ὁδοστατηθεὶς (διακωλυθεὶς, παρεμποδισθεὶς καθ' ὁδὸν) ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἐν τῷ στενῷ τῆς κλεισιού-

1. Paul Lemerle, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμος δεύτερος, σελ. 91. Peter Charanis, *Studies on the Demography of the Byzantine Empire, Collected Studies, Variorum Reprints Graecia in Isidore of Seville, XIX*, Λονδίνον, 1972.

2. Paul Lemerle, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμος δεύτερος, σελ. 72 καὶ 90 κέ. Herbert Hunger, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, τόμος πρῶτος, Μόναχον, 1978, σελίδες 292, 319 κέ., 325 κέ. A. A. Vasiliev, *Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Cambridge, Mass., 1950, σελ. 32 κέ.

ρας μετὰ σφαγῆς τοῦ οἰκείου λαοῦ καὶ τραυματίας πολλῆς μόλις ἀντιπαρελθεῖν ἡδυνήθη». Τελικῶς οἱ Βούλγαροι ἐξηκολούθησαν ἐπιδρομὰς κατὰ τῶν ἐντεῦθεν τοῦ Δουναβέως αὐτοκρατορικῶν ἐδαφῶν. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Δ' (668-685) ἠγήθη αὐτοπροσώπως κατὰ τοῦ ἐχθροῦ διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης. Τὰ στρατεύματά του, ἀφοῦ ἀρχικῶς ἠνάγκασαν τὸν ἐχθρὸν νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὰ τελματώδη καταφύγιά του, ἐτράπησαν εἰς φυγὴν, «μηδενὸς διώκοντος», καὶ ἡττήθησαν κατὰ κράτος. Οἱ Βούλγαροι προήχθησαν μέχρι τῆς Βάρης καὶ κατέλαβον τὴν μεταξὺ τοῦ Αἴμου καὶ τοῦ ποταμοῦ χώραν. Τῷ 681 ὁ Κωνσταντῖνος ἠναγκάσθη νὰ συνάψῃ εἰρήνην καταβάλλων ἐτήσιους φόρους («ὅθεν ἀναγκασθεὶς ὁ βασιλεὺς εἰρήνευσε μετ' αὐτῶν, ἐτήσια αὐτοῖς συμφωνήσας πάντα (pacta) παρέχειν ἐπ' αἰσχύνη Ῥωμαίων (Ἑλλήνων) διὰ πληθος πταισμάτων»). Ἐπιλέγει δὲ ὁ Θεοφάνης: «Θαυμαστὸν γὰρ ἦν ἀκουόμενον τοῖς μακρὰν καὶ τοῖς ἐγγύς, ὅτι ὁ πάντας ὑποτελεῖς ἐαυτῷ καταστησάμενος, τούς τε κατὰ τὴν ἐξάν καὶ δύσιν καὶ ἄρκτον καὶ μεσημβρίαν, ὑπὸ τοῦδε τοῦ μυσταροῦ καὶ νεοφανοῦς ἔθνους ἡττήθη»<sup>1</sup>.

Μετὰ μακροὺς ἀγῶνας οἱ Σλαβικοὶ λαοὶ τῆς Χερσονήσου ἐντάσσονται εἰς τὰ πλαίσια τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς Κοινοπολιτείας. Ὡς εἶπεν ὁ Paul Lemerle, ἐκ τῆς ἀενάου «ἀνακυκλώσεως τῶν ἐθνοτήτων» («Brassage ethnique»), ἐπετυγχάνετο ὁ συστηματικὸς «ἐπανα-πληθυσμὸς» («repopulation») καὶ «ἐπανεξελληνισμὸς» («rehellenisation») τῶν Σκλαβηνῶν διὰ τῶν Ἑλλήνων, μετακαλουμένων ἐκ «παντός θέματος» («ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας»). Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς διαβοήτου πρώτης «κακώσεως», τῶν «ἀθῶν ὑπεξελεύσεων». Λέγει ὡσαύτως ὁ Θεοφάνης: «καὶ ἦν αἰχμαλωσίας οὐκ ἔλαττον τὸ πρᾶγμα, πολλῶν ἐξ ἀνοίας βλασφημούντων καὶ ἐχθρῶν ἐφόδους αἰτούντων, ἐτέρων δὲ περὶ τοὺς γονικοὺς τάφους θρηγνύντων καὶ τοὺς ἀποθανόντας μακαριζόντων· εἰσὶ δὲ οἱ καὶ ἀγχόνας ἐχρήσαντο πρὸς ἀπαλλαγὴν τῶν δεινῶν» (σελὶς 486)<sup>2</sup>. Ἐπανερχόμενοι εἰς τὰ τῶν Βουλγάρων, ἀναφέρονται «τὰς λεγομένας ἐπτὰ γενεάς», «τοὺς μὲν Σεβέρεις κατόκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν Βερεγάβων ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη, εἰς δὲ τὰ πρὸς μεσημβρίαν καὶ δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοίπους ἐπτὰ γενεάς ὑπὸ πάντων ὄντας». Ὁ ἔπηλυσ Βουλγαρικὸς λαὸς ἔφερεν εἰς τὴν ἀποσκευὴν του περιορισμένον ἀριθμὸν Πρωτοβουλγαρικῶν λέ-

1. Θεοφάνους Χρονογραφία, (Carolus de Boor) τόμος πρῶτος σελ. 347, 356 κέ., 364 κέ., 430 κέ., 446 κέ. Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (Carolus de Boor) σελ. 36 κέ., 55 κέ., 68 κέ., 76 κέ. Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινὴ Ἱστορία, τόμος Β' 610 - 867, Ἀθήναι, 1981, σελ. 67 κέ., 124 κέ., 146 κέ., 345 κέ., 361 κέ., 373 κέ. Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Βυζαντινὴ Ἱστορία 1977, σελ. 97 κέ., 130 κέ., 135 κέ., 174 κέ., 521 κέ., 532 κέ.

2. Paul Lemerle, Les plus anciens Recuils des miracles, ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμος δεύτερος, σελ. 189 κέ.

ξεων, Τουρκικῆς προελεύσεως, δηλωτικῶν ὀνομάτων καὶ θεσμῶν, σπανιώτατα δὲ ἀφρημένων ἐννοιῶν, τὰς ὁποίας ἐχάρασσε διὰ γραμμάτων τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου. Ἐπὶ διακόσια καὶ πενήκοντα ἔτη τὸ Βουλγαρικὸν Κράτος ἐχρησιμοποιεῖ τὴν Ἑλληνικὴν, ἐφθέγγετο ἑλληνιστί<sup>1</sup>.

Μετὰ τὴν μεγάλην κρίσιν τῆς Εἰκονομαχίας ἡ Βυζαντινὴ διανόησις εἰσῆλθεν εἰς περίοδον ὀριμότητος. Αἱ ἀφορμαὶ τῆς ἀναγεννήσεως ταύτης συνδέονται μετὰ τῆς ἀφυπνίσεως τῶν χρόνων τῆς ἐξ Ἀμορίου Δυναστείας (843 - 867). Ἡ ἀνακαινιστικὴ αὕτη κίνησις στρέφεται περὶ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργον τοῦ Λέοντος τοῦ Φιλοσόφου ἢ Μαθηματικοῦ. Ἀχλὺς περιβάλλει τὸν λόγιον τοῦτον ἄνδρα καὶ σχολάρχην. Ἦτο ἀνεπιὸς τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Γραμματικοῦ (837 - 843) καὶ ἐγεννήθη κατὰ τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ ἐνάτου αἰῶνος. Τὰ ἐγκύκλια μαθήματα ἐδιδάχθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Ἄνδρον. Ἐδίδαξεν ἰδιωτικῶς εἰς τὸν ναὸν τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀπὸ τοῦ ἔτους 840 μέχρι τοῦ 843 διετέλεσε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Εἰς τὸν κύκλον τοῦ Λέοντος τοῦ Μαθηματικοῦ κατατάσσονται ὁ Πατριάρχης Φώτιος, ὁ Ἀπόστολος τῶν Σλάβων Κωνσταντῖνος (Κύριλλος) καὶ ἐμμέσως ὁ Καισαρείας Ἀρέθας.

Ὁ προσηλυτισμὸς τῶν Σλάβων καὶ τῶν Βουλγάρων, ἡ δημιουργία τῆς γραφομένης Σλαβικῆς γλώσσης καὶ Φιλολογίας ὑπῆρξαν τὰ λαμπρὰ κατορθώματα τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλληνικῆς παιδείας. Κατὰ τὸ ἔτος 862 ὁ ἡγεμὼν τῶν Σλάβων τῆς Μοραβίας Ῥαστισλάβος (846 - 870) ἔπεμψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν πρεσβεῖαν ζητῶν τὴν ἀποστολὴν Ἑλληνας ἐπισκόπου καὶ διδασκάλου, ἵνα διδάξῃ τὴν ἀληθῆ πίστιν εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ του. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Γ' ἀνέθεσε τὴν βαρεῖαν ἀποστολὴν εἰς ἄνδρα δεδοκιμασμένης ἱκανότητος, τὸν φιλόσοφον Κωνσταντῖνον, τὸν ὁποῖον συνώδενσεν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Μεθόδιος. Ὁ Κωνσταντῖνος - Κύριλλος (827 - 869) καὶ ὁ Μεθόδιος (815 - 885) ἦσαν υἱοὶ Ἑλληνας ἐν Θεσσαλονικίᾳ ἀξιωματοῦχου, τοῦ «δρογγαρίου» Λέοντος, καὶ ἔτυχον ἐπιμεμελημένης παιδεύσεως. Ὁ πρῶτος ἀνῆκεν εἰς τὸν κύκλον τοῦ Φωτίου καὶ ἦτο γλωσσομαθής. Ὁ ἕτερος τῶν ἀδελφῶν, ἀφοῦ ὑπηρέτησεν ὡς διοικητῆς «Σκλαβηνίας», ἡσπασθῇ τὸν μοναχικὸν βίον καὶ ἐμόνασεν εἰς τὸν Ὀλυμπον τῆς Βιθυνίας. Ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Μεθόδιος ἐφθασαν εἰς τὴν Μοραβίαν τὸ θέρος τοῦ 863. Ἐπὶ τρία ἔτη κατεπολέμησαν τὰ ὑπολείμματα τῆς εἰδωλολατρίας, ἐξεπαίδευσαν μαθητάς, διεμόρφωσαν τὴν λειτουργίαν, ἐπενόησαν τὸ

1. Α. Ἀ. Ζακυθνοῦ, Οἱ Βούλγαροι ἀπὸ τοῦ ἐξελληνισμοῦ εἰς τὸν ἐκσλαβισμόν, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τεύχος δεύτερον, Ἀθῆναι 1982, σελ. 229 κέ.

Σλαβικὸν ἀλφάβητον, διέπласαν τὴν γραφομένην ἐκκλησιαστικὴν γλῶσσαν καὶ ἐδημιούργησαν τὸν πρῶτον πυρῆνα τῆς Σλαβικῆς Φιλολογίας.

Οἱ δύο ἀπόστολοι μετέβησαν εἰς τὴν Ῥώμην. Ἐκεῖ τὴν 14 Φεβρουαρίου τοῦ 869 ὁ Κωνσταντῖνος ἀπεδήμησε πρὸς Κύριον, δεχθεὶς τὸ μοναχικὸν σχῆμα καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου. Εἰς τὸν Μεθόδιον ἀνετέθη ὁ ἀρχιεπισκοπικὸς θρόνος τοῦ Σιρμίου. Ἡ τεταραγμένη ἀλλὰ φωτεινὴ δρᾶσις τοῦ Θεσσαλονικέως ἀποστόλου ἐτερματίσθη διὰ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἐπισυμβάντος τὴν 6 Ἀπριλίου τοῦ 885. Ἔργον ἐς αἰὲ ἐδημιούργησαν ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Μεθόδιος καὶ ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Σλάβων καὶ τῆς Ἐκκλησίας αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ πεδίου τῆς κοινωνικῆς συγκροτήσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἐμφοροῦμενοι πνεύματος φιλελευθέρου, οἱ Ἕλληνες τῶν μέσων αἰώνων συνεχώρησαν τὴν χρῆσιν τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν Γραμματεῖαν καὶ ἐγένοντο οὕτω παραίτιοι τῆς σὺν τῷ χρόνῳ ἀναπτύξεως τῶν ἐθνικῶν συνειδήσεων. Τὸ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου ἐπινοηθὲν ἀλφάβητον, τὸ καλούμενον «Γλαγολιτικόν», στηρίζεται ἐπὶ τῆς «ἐπισεσυρμένης» ἢ «δημοτικῆς» Ἑλληνικῆς γραφῆς, ἐνῶ τὸ «Κυρίλλειον», εἶναι προσαρμογὴ τῆς «στρογγυλοσχήμου». Διὰ τῶν σημείων τούτων ἀπεδόθη ἡ πρώτη φιλολογικὴ γλῶσσα, ἡ «Σλαβωνικὴ» ἢ «Ἐκκλησιαστικὴ Σλαβωνικὴ». Ἐκ τῶν πρώτων μετεφράσθησαν τὸ Ἐναγγελιστάριον, τὰ λειτουργικὰ Βιβλία, ἡ «Ἐκλογὴ τῶν Ἱσαύρων», ἡ ὁποία περιελήφθη εἰς τὸν Παλαιοσλαβικὸν Νομοκάνονα (ἐν ἄλλοις λόγοις: «Δικανικὸς Νόμος διὰ τὸν Λαόν»)<sup>1</sup>.

Ἰδιάζουσιν περὶπτωσιν εἰς τὴν θύραθεν Γραμματεῖαν τῶν Βυζαντινῶν χρόνων ἀποτελεῖ τὸ ἔργον Ἰωάννου τοῦ Καμινιάτου (κατ' ἄλλους Καμενιάτου) «Εἰς τὴν Ἀλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης», ἀναφερόμενον δὲ εἰς τὰ ἔργα καὶ τὰς πράξεις τοῦ ἐξωμότου Λέοντος τοῦ Τριπολίτου τὴν τριακοστὴν πρώτην Ἰουλίου τοῦ 904. Ὁ συγγραφεύς, ὡς ἰσχυρίζεται, ὑπῆρξε μάρτυς ὅλων τῶν γεγονότων. Εἰς εἴκοσι δύο χιλιάδας ἀναβιβάζονται οἱ αἰχμάλωτοι. Παρὰ ταῦτα ἡ πόλις ἀνέκτησε τὴν προτέραν ἀκμὴν της. Ὅμως νεώτεραι ἔρευναι προτείνουν ἄλλας ἀπόψεις, κατὰ τὰς ὁποίας «δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ἔργον τὸ φερόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα Καμενιάτης συντάχθη (ἴσως ἀρχαιοτέρου τινὸς κειμένου) κατὰ τὸν δέκατον πέμπτου αἰῶνα ἀρχο-

1. Δ. Ἀ. Ζακυνθοῦ, Κωνσταντῖνος ὁ Φιλόσοφος καὶ ἡ διαμόρφωσις τῶν Σλαβικῶν Γλωσσῶν, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, συνεδρία 27 Φεβρουαρίου 1970, IX, σελ. 59\* κέ. (1970). Τοῦ αὐτοῦ, Οἱ Βούλγαροι ἀπὸ τοῦ Ἑξελληνισμοῦ εἰς τὸν Ἑκσλαβισμόν, αὐτόθι, συνεδρία τῆς 26 Μαΐου 1981, (1982), σελ. 221 κέ. Ἡ πρώτη ὁμιλία περιελήφθη εἰς: D. Zakythinos, Byzance: Etat - Société - Economie, London, 1973. Νεωτέρα βιβλιογραφία: J. Karayannopoulos — Günter Weiss, Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324 - 1453) εἰς τόμους δύο, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1982, εἰς τοὺς οἰκείους τόπους.

μένης τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἢ εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψιν καὶ τὴν λεηλασίαν αὐτῆς, ὅτε τὸ διαφέρον διὰ τὰ γεγονότα τοῦ 904 ἐκδηλοῦται». Αἱ ἀπόψεις αὗται δὲ στεροῦνται σοβαρῶν προϋποθέσεων<sup>1</sup>.

Τὸν διεξερχόμενον τὰς τελευταίας ταύτας σελίδας τῆς μακρᾶς ἱστορίας τοῦ Μεσαιωνικοῦ Κράτους προβάλλονται εἰς τὸν ἀναγνώστην δύο καίρια θέματα: ἡ πνευματικὴ ἀκτινοβολία ὑπὲρ ποτε ἄλλοτε ἰσχυρὰ καὶ διανγῆς εἰς τὸν Βυζαντινὸν Ἑλληνισμόν καὶ ἡ ἀνάπλασις τῶν θεσμῶν, οἱ ὁποῖοι, μολοντί ἐχόμενοι τῶν παραδόσεων, ἀναζητοῦν νέας ὁδούς. Εὐρισκόμεθα εἰς τὰς παραμονὰς μιᾶς ἀνακαινίσεως. Ὡς ἐπανειλημμένως εἶπεν ὁ Ὁρέστης Tafrafi, «ὁ μακρὸς διαχωρισμὸς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τῆς Πόλεως (τῆς Θεσσαλονίκης), ἡ ἀνάδειξις αὐτῆς εἰς Βασίλειον καὶ ἀκολουθῶς εἰς Μοναρχίαν ὑπὸ τοὺς Δοῦκας, ἔσχεν ἅμεσα ἐπακόλουθα. Οἱ Θεσσαλονικεῖς μικρὸν κατὰ μικρὸν εἰθίζοντο εἰς τὸ χωριστικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον σὺν τῷ χρόνῳ ἐπεκράτησεν. Ἡ δουλεία, τὴν ὁποίαν οὗτοι εἶχον ὑποστῆ ἐπὶ πλείστα ἔτη ἀφύπνιζον εἰς αὐτοὺς φλογερὸν πατριωτισμόν». Βεβαίως τὰ γεγονότα ταῦτα εἶχον μείζονας διαστάσεις εἰς τὸν Πανελλήνιον χῶρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐλευθέρου ἢ ὑπὸ ξενικὴν δυναστείαν. Ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ γεγονότα, οἱ Βουλγαρικοὶ πόλεμοι, αἱ Νορμανδικαὶ ἐπιδρομαί, ἡ ἐφήμερος Λατινικὴ κυριαρχία, ἐπίσης ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἐπέκτασις τῶν Ναυτικῶν Δυνάμεων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἡ πειρατεία, ἡ Σερβικὴ ἐπέκτασις, ἡ Τουρκικὴ ἀπειλή· εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αἱ δυναστικαὶ ἀντιθέσεις, αἱ βίαιαι καὶ ἄλλαι μετακινήσεις τῶν Ἑλληνικῶν καὶ ἄλλων πληθυσμῶν, αἱ ὀξείαι θρησκευτικαὶ ἔριδες, μεταβολαὶ τῶν κοινωνικῶν καταστάσεων — πάντα ταῦτα ἀπετέλουν συμπτώματα βαθείας ἀλλαγῆς, μιᾶς ἀλλαγῆς, ἡ ὁποία μετατοπίζει τὸ κέντρον τοῦ βάρους πρὸς δυσμάς.

Ἡ μεγάλη αὕτη καὶ πολυπαθὴς πόλις τῆς Αὐτοκρατορίας ἀπέλανε ἀπὸ μακροῦ εὐρείας τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως. Αἱ προνομίαι τῆς κατωχυροῦντο δι' εἰδικοῦ «Πολιτικοῦ Νόμου», τοῦ «Νόμου Οἰκιστῶν» καὶ τοῦ «Νόμου Ἀποικιστῶν». Ἡ ὀργάνωσις περιελάμβανε τὴν «Γερουσίαν» ἢ «Βουλὴν», σῶμα ἀποτελούμενον ἐξ ἀντιπροσώπων τῆς ἀρχούσης τάξεως, καὶ τὴν «Ἐκκλησίαν» τοῦ Δήμου, ἡ ὁποία συνεκαλεῖτο εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις. Ἡ Θεσσαλονίκη ἦτο ὄντως πραγματικὴ «Ἐλευθέρα Πόλις». Ἐνεκα τῆς οἰκονομικῆς τῆς δραστηριότητος περιελάμβανε πολυπληθῆ ἐργατικὴν τάξιν. Μνημονεύονται εἰς αὐτὰς συντεχνιακαὶ ὁργανώσεις, διά-

1. A. P. Kazhdan, *Some questions Addressed to the Scholars who Believe in the Authenticity of Kaminiates "capture of Thessalonica"*, *Byzantinische Zeitschrift*, τόμος 71 (1978), σελ. 301 κέ.

φοροι τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἰδιαιτέρως δὲ ἰσχυρὰ καὶ ταραχώδης ἦτο ἡ συντεχνία τῶν ἐργατῶν τῆς Θαλάσσης. Ἀποτελοῦντες τὸ «κράτιστον» τοῦ «δήμου», ἦσαν πρὸς φόρους εὐχερεῖς, πάντες ὠπλισμένοι, καὶ ἐν μιᾷ λέξει εἶχον, ὡς ἔλεγεν ὁ Καντακουζηνός, «ιδιάζουσιν ἀρχὴν αὐτοὶ παρὰ τὴν τῆς ἄλλης ἀρχῆς» (τόμ. Β', σελ. 575). Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, ὅτε ἐξεργάγη ἐν τῶν δραματικωτέρων ἐπεισοδίων τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἡ «Ἐπανάστασις τῶν Ζηλωτῶν».

Ἡ «Ἐπανάστασις τῶν Ζηλωτῶν» ἐξεργάγη κατὰ τὸ ἔτος 1342 καὶ διετηρήθη μέχρι τοῦ 1349. Τὸ ὄνομα «Ζηλωτῆς» ἐχρησιμοποιήθη παλαιότερον πρὸς δήλωσιν τῶν στερεῶς ἐχομένων τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ τοῦ δόγματος. Ἡ ἀντίθετος μερὶς τῆς κοινωνίας ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν «Πολιτικῶν», τῶν προοδευτικῶν τρόπων τινὰ καὶ μετριοπαθῶν. Ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τοῦ πραξικοπήματος τοῦ Καντακουζηνοῦ οἱ Ζηλωταὶ ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῆς νομίμου δυναστείας καὶ κατὰ τοῦ σφετεριστοῦ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ θέρους τοῦ 1342 οὗτοι ἐπανεστάτησαν καὶ ἀπεμάκρυναν τὸν διοικητὴν τῆς πόλεως Θεόδωρον Συναδηνόν, ὅστις προσέκειτο εἰς τὸν Καντακουζηνόν. Οἱ ἐπαναστάται ἐστράφησαν κατὰ τῶν «δυνατῶν» καὶ ἐπεδόθησαν εἰς καταστροφὰς καὶ λεηλασίας. Ἡ πόλις ἦτο εἰς χεῖρας αὐτῶν. Τὸ αἵματηρότερον ἐπεισόδιον τῆς στάσεως τῶν Ζηλωτῶν ἦσαν αἱ σφαγαὶ τοῦ 1345. Ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐκπρόσωπος τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας Ἰωάννης ὁ Ἀπόκανκος ἤσκει τὰ καθήκοντά του ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, ἡγέτου τῶν Ζηλωτῶν. Ὁ Ἀπόκανκος ἀπεπειράθη νὰ καταλύσῃ δι' ἀντεπαναστάσεως τὴν τοπικὴν λαϊκὴν ἀρχήν. Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἐδολοφονήθη καὶ οἱ Ζηλωταὶ ἐκηρύχθησαν εἰς διωγμόν. Δολοφονηθέντος τοῦ πατρὸς, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκανκος ἐτάχθη ἀναφανδὸν ὑπὲρ τοῦ Καντακουζηνοῦ. Τὰ γεγονότα ταῦτα προεκάλεσαν τὰς αἱματηρὰς σκηνὰς τοῦ θέρους τοῦ 1345. Κύριος φορεὺς τῆς ἐπαναστάσεως παρέμεινεν ὁ Ἀνδρέας Παλαιολόγος, προϊστάμενος τῆς συντεχνίας τῶν ναυτῶν. Ὁ διοικητὴς μετὰ τῶν εὐγενῶν κατέφυγον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ἀλλ' ἡ φρουρὰ ἠρνήθη νὰ πολεμήσῃ καὶ τὸ φρούριον παρεβιάσθη. Ὁ Ἀπόκανκος ὁμοῦ μετὰ τῶν εὐγενῶν ἐνεκλείσθησαν εἰς τὰς φυλακὰς καὶ τελικῶς κατεκρημνίσθησαν ἐκ τοῦ φρουρίου καὶ εὖρον οἰκτρὸν θάνατον. Αἱ ἐπακολουθήσασαι σκηναὶ ὑπῆρξαν μεστὰὶ φρίκης. Οἱ ἐπαναστάται ἐκβέρνησαν τὴν πόλιν ὡς «ἀνεξάρτητον δημοκρατίαν». «Ὅτε ἡ δύναμις των ἤρχισε νὰ κάμπτεται, οἱ ἡγέται των ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν τοῦ Στεφάνου Δουσάν, ὅστις ἐπολιόρκησε τὴν Μακεδονικὴν πρωτεύουσιν. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1349 ὁ Καντακουζηνὸς ἀπεμάκρυνε τὸν Σερβικὸν κίνδυνον καὶ ἐπανάφερε τὴν Θεσσαλονικὴν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Αὐτοκρατορίας<sup>1</sup>.

1. Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, *Τὸ Βυζάντιον ἀπὸ τοῦ 1071 μέχρι τοῦ 1453*, Ἀθήναι, 1972, σελ. 152 κέ.

Ἄνδρες ἐπιφανεῖς τῆς Ἐκκλησίας, τῆς Πολιτείας καὶ τῶν Γραμμάτων ἐλάμπουναν τοὺς τελευταίους αἰῶνας τοῦ Βυζαντίου. Ἡ παρουσία των προσέδωκεν εἰς τοὺς τραχεῖς ἐκείνους χρόνους τὴν αἴγλην τῆς Παιδείας. Ἀλλαχοῦ ἐγένετο λόγος περὶ τῆς παντοδαπῆς σοφίας των. Ἐνταῦθα ἀρκοῦμεθα νὰ μνημονεύσωμεν τινὰ τῶν ὀνομάτων:

Εὐσταθίος Θεσσαλονίκης (μετὰ τὸ 1106 - μετὰ τὸ 1195): (Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης Ἀλωσις 1185. Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά, εἰς τόμους δύο, 1950, ὑπὸ Φαίδωνος Κουκουλέ.—H. Hunger, *Die Normannen in Thessalonike*, Graz - Wien - Köln, 1967.—Θεόδωρος Μετοχίτης (1269/70 - 1332): I. Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos. La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues* (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Βρυξέλλαι, 1962).—Νικηφόρος Χοῦμνος (περὶ 1250/5 - 1327): J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos. Homme d'état et humaniste Byzantin* (1250/1255 - 1327), Παρίσι, 1959. I. Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos* (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Βρυξέλλαι, 1962).—Θωμᾶς Μάγιστρος (Μοναχὸς Θεόδουλος) (περὶ τὸ 1270 - περὶ 1325): Β. Λαούρδα, Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 12 (1969), 751 - 775. — Γρηγόριος Παλαμάς, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοῦ 1350 (1296/7 - 1359), ἡγούμενος τοῦ Ἡσυχαστικοῦ Κινήματος: Π. Χρήστου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα, 1962 κ.έ.—Δημήτριος Κυνδώνης (περὶ τὸ 1324 - 1397/8), ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων ἀνδρῶν τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ὅστις, πλὴν ἄλλων, διεδραμάτισε σημαῖνον πρόσωπον εἰς τὰ μεγάλα θέματα τῆς ἐποχῆς του. R.-J. Loenertz, *Démétrios Cydonès, I. De la naissance à l'année 1373*. Τοῦ αὐτοῦ, *Démétrios Cydonès, Correspondance, I - II, Studi e Testi*, 186, 208, Βατικανὸν 1956, 1960. Δ. Ἀ. Ζακυνθοῦ, *Démétrios Cydonès et l'entente Balkanique au XIV<sup>e</sup> siècle*, ἀδόθι: *La Grèce et les Balkans*, Ἀθῆναι, 1947, σελ. 44 κ.έ.—Γρηγόριος Ἀκίνδυνος (περὶ 1300 - περὶ τὸ 1349): R.-J. Loenertz, *Gregorii Acindyni epistulae selectae IX*, ἐν *EEBS* 27 (1957) 89 - 109. Τοῦ αὐτοῦ, *Dix-huit lettres de Grégoire Acindyne analysées et datées*, ἐν *OCP* 23 (1957), σελ. 114 - 144. By-

Ποβλ. J. Karayannopoulos - G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324 - 1453)*, τόμ. Β' (324 - 1453), 1982, σελ. 506 κ.έ., 513. I. Ševčenko, *Nicolas Cabasila's "Anti-Zelot" Discourse: A. Reinterpretation*, *Dumbarton Oaks Papers*, 11 (1957), 81 - 171.

zantina et Franco-Graeca, 'Ρώμη, 1970, σελ. 81 - 110. 'Α. Καρποζήλον, *Seventeen letters of Gregorios Akindynos* (Col. Monac. gr. 223), ἐν *Orientalia Christiana Analecta* 204, *Collectanea Byzantina*, 'Ρώμη, 1977, σελ. 65 - 117. *Letters of Gregory Akindynos. Greek Text and English Translation by Angela Constantinides Hero*. «Corpus Fontium Historiae Byzantinae», XXI. Series Washingtonensis. *Dumbarton Oaks Texts* 7, Washington, D.C., *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, 1983. — 'Ισίδωρος Γλαβᾶς (1342 - 1396). 'Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης: 1380 - 1396. Βλέπε καὶ Α.Ε. Βακαλόπουλον «Μακεδονικά», τόμ. 4 (1387 - 1404). — Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. 'Η ζωὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, Θεσσαλονίκη 1970. — Κ. Ν. Τσιρπανλῆς, *The Liturgical and Mystical Theology of Nicholas Cabasilas*, 'Αθήναι 1976. — Βαλαάμ ὁ Καλαβρός (περὶ τὰ 1290 - 1348). Giuseppe Schirò, *Barlaam Calabro Epistole Greche, I primordi episodici e dottrinari delle lotte esicaste*, Palermo, 1954. — 'Ιωάννης 'Αναγνώστης (δεκάτου πέμπτου αἰῶνος): «Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης». Ὡς κατακλειδα τῶν σημειωμάτων τούτων ὑπεθυμίζομεν ὅτι ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος, πρὶν ἢ ἀνέλθῃ εἰς τὸν θρόνον τῶν Αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου (1391 - 1425) διετέλεσε βασιλεὺς εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν κατὰ τὰ ἔτη 1382 - 1387: G. T. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382 - 1387*, 'Ρώμη, 1960<sup>1</sup>.

---

1. George T. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382 - 1387*, 'Ρώμη, 1960. J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391 - 1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick - New Jersey, 1969. Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204 - 1571) Volume I. The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1976. Hans - Georg Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, 1959. Herbert Hunger, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, Μόναχον, 1978. 'Αποστ. Ε. Βακαλοπούλου, 'Ιστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 1969. Eustazio di Tessalonica, *La Espugnazione di Tessalonica*, Testo critico introduzione annotazioni di Stilpon Kyriakidis, Proemio di Bruno Lavagnini, Versione Italiana di Vincenzo Rotolo, Istituto Siciliano di Studi Byzantini e Neoellenici, Testi e Monumenti, Testi, 5. Palermo 1961. *Thessalonique au Quatorzième Siècle* par O. Tafrali, Préface par Ch. Diehl, membre de l'Institut, Paris 1913.

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ  
ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ  
ΜΑΡΜΑΡΙΝΗ ΠΛΑΞ ΣΠΑΝΤΟΥΝΗ ΜΗΝΙ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1481

† Αὔχημα δειχθεῖς τοῦ τῶν Ἑλλήνων γένους  
Τῷ περιόντι τοῦ τῶν ἀρετῶν κύκλου  
Καὶ τὴν πατρίδα ἀποβεβληκὼς οἴμοι  
Τῆς βαρβαρικῆς οὐ μετέσχες κηλίδος.  
Τῶν γὰρ πατρίων ἀρετῶν ἐξημμένος,  
Χρυσὸς ὥσπερ τις ἢ ἀστήρ ἐωσφόρος,  
Ἐλαμψας λαμπρῶς τῷ τῶν ἀρετῶν κάλλει.  
Σωφροσύνην γὰρ καὶ ἀνδρείαν ἀσκήσας  
Τὴν τε φρόνησιν καὶ τὴν ἰσονομίαν  
Ἄς βάθρον ἔθου ἀρετῶν τῶν ἐνθέων,  
Ἀγαλμα θεῖον τοῖς πᾶσιν ἀνεδείχθης  
Θέλγων δὲ πάντας τῇ τῶν λόγων σειρῇ  
Καὶ τῇ γλαφυρᾷ τοῦ κάλλους ἀγλαΐᾳ  
Καὶ τοῖς γενναίοις τῶν ἔργων καταπλήττων.

Ἐν τῇ ἀκμῇ, φεῦ, τῶν μεγίστων ἐλπίδων  
Οἴχη μοι τὸ φῶς καὶ κλέος τῆς ζωῆς μου,  
Τὸ κοινὸν κλέος, ἢ σειρὰ τοῦ χρυσοῦ γένους  
Ἡ τῆς φύσεως λαμπρὰ φιλοτιμία.

Αἰαὶ τῆς ἐμῆς καὶ κοινῆς δυστυχίας  
Οἶα ὑπέστην ἐπὶ σοί, φεῦ, τοῦ πάθους,  
Φίλη κεφαλὴ, ἐλπίς, ζωή, φῶς, τέρψις  
Τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν Ἑλλήνων ὄρηξ<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Εκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Λουκάς ὁ Σπαντούνης ἐν ἔτει ς' λπθ' ἡνδικτιῶνος ιδ' μηνὶ Ἰανουαρίῳ α'.

1. Χαράλαμπος Μπούρα, Τὸ Ἐπιτύμβιο τοῦ Λουκά Σπαντοῦνη στὴ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ ΣΤ' τόμου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη, 1973.

## ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΕΓΚΩΜΙΟΝ

3. ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

Σ' αὐτὴ τὴν πανηγυρικὴ σύναξιν ταιριάζει, ἀκολουθώντας βυζαντινὴ συνήθεια, νὰ ἐκφωνηθεῖ τὸ κατάλληλο ἐγκώμιον τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης, θεωρουμένης ὡς δημιουργικοῦ κέντρου ἔργων χριστιανικῆς τέχνης, πὺν λειτούργησε πάντα σὰν δεύτερη πρωτεύουσα παράλληλα μὲ τὴν πρώτη πρωτεύουσα τῆς Οἰκουμένης, τὴν Κωνσταντινούπολιν. Πρέπει νὰ ἐγκωμιάσουμε τὴ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη εἰδικότερα γιὰ μερικὲς χαρακτηριστικὰς τῆς ἀρετῆς:

Ὅχι μόνον νὰ προσαρμόσει τέλεια μὲ προσθήκας τὸ μεγαλόπρεπον κτίριον πὺν τῆς κληροδότησε ἡ ὕστατη Ἀρχαιότητα, στὶς λατρευτικὰς καὶ εἰκονογραφικὰς ἀνάγκας τῆς νέας θρησκείας, ἀλλὰ καὶ νὰ προσδώσει στὸ χῶρον τὸν ὑπερβατικὸν χαρακτήρα πὺν ἀπαιτοῦσαν οἱ νέες χριστιανικὲς ἰδέες.

Νὰ κρατᾷ πάντα σὲ ὕψηλὸν ἐπίπεδον τὴν ποιότητα τῆς ἀκατάπαυστης καλλιτεχνικῆς τῆς δημιουργίας, καὶ μάλιστα, συχνὰ μὲ ἀπόχρωση ἰδιαίτερον χαρακτήρα στὶς ἐπιλογές τῆς.

Τέλος, μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, νὰ εἶναι σὲ θέση ν' ἀνταποκρίνεται στὰ σχετικὰ αἰτήματα τῆς ἐκάστοτε ἱστορικῆς συγκυρίας, μὲ πληρότητα.

Ἀς πλησιάσουμε τώρα πολὺν βιαστικὰ ἔργα πὺν σώθηκαν ἀπὸ ὅλες τὶς βυζαντινὲς περιόδους γιὰ νὰ δικαιολογήσουμε καὶ νὰ πλουτίσουμε τὸ ἐγκώμιον.

Ἡ Θεσσαλονίκη ἔμεινε πάντα κλεισμένη μέσα στὰ τεῖχη τοῦ Θεοδοσίου, ἐδραιωμένα ἐπάνω στὸ ἐλληνιστικὸν τεῖχος. Τὰ ὀχρωματικὰ αὐτὰ ἔργα, πὺν ἀνανεώνονταν συνεχῶς ἕως καὶ στὴν Τουρκοκρατίαν, θεωροῦνται τὰ πιὸ σημαντικὰ τῆς ἐποχῆς, μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς Κωνσταντινούπολης. Κατάλοιπα τῆς ὕστερης Ἀρχαιότητος ἦσαν καὶ τὰ ὀγκώδη κτίρια τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος τοῦ καίσαρος σεβαστοῦ Μαξιμιανοῦ Γαλερίου, στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰῶνα, πὺν εἶχαν ἔκταση 150.000 τ.μ. Σῶζεται τώρα ἀπὸ αὐτὸ ἡ γνωστὴ καμάρα μὲ τὰ πυκνὰ κατὰ ζῶνες ἱστορικὰ ἀνάγλυφα πὺν δοξάζουν τὸν καίσαρα, καὶ ἀκόμα ἀκέραιο στὸ βορειότερον τμήμα, τὸ τεράστιον κυκλικὸν στὴν κάτοψη θολωτὸν κτίριον, ἴσως ἀρχικὰ προορισμένο γιὰ μανσωλεῖον, ἡ γνωστὴ Ροτόντα. Μὲ τὴν προσθήκην ἐνὸς μεγάλου ἱεροῦ βήματος, ἐνὸς νάρθηκα καὶ μὲ ἄλλες μετατροπὰς, ἀλλὰ προσπάντων μὲ τὴν κατάλληλην διακόσμηση μὲ ψηφιδωτά, ἡ Ροτόντα ἔγινε ἐκκλησίαν τὸν 5ον ἢ ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰῶνα.

Ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν ψηφιδωτὴν διακόσμησην τοῦ τρούλλου σῶζεται καλὺτερα ἢ κά-

τω ζώνη από επτά μεγάλα διάχωρα, όπου παριστάνονται φανταστικά διώροφα ἀρχιτεκτονήματα, όλα ἀνάλαφρα, χρυσά καὶ κατάκοσμα, πὺν ἀνήκουν στὴν παράδοση τῶν σκηνογραφικῶν προσόψεων ἐλληνιστικῶν θεάτρων. Οἱ ἀντιπραγματικὲς αὐτὲς στὴ δομὴ τους κατασκευές, μὲ τὴν ὑπερβατικὴ προοπτικὴ, πολύχρωμες, μὲ τὰ χρυσοπράσινα παγώνια στὶς στέγες, ὅλες παραστάσεις συμβολικὲς παραδεισιακῆς ἐκκλησίας, κρατοῦν τὴν ἴδια λειτουργία τοῦ σκηνοικοῦ βάθους, γιατί μπροστὰ τους προβάλλονται δύο ἢ τρεῖς ὁλόσωμοι ἄγιοι σὲ δέηση. Τὰ ἐλληνιστικὰ στοιχεῖα δέονται ὀργανικὰ μὲ τὶς ἐπίπεδες ἀλλὰ ἐπιβλητικὲς αὐτὲς ἀνθρώπινες μορφὲς ἁγίων πὺν μᾶς διασώζουν μιὰ σειρὰ ἀπὸ θαυμάσιες ἀνδρικὲς προσωπογραφίες ὄλων τῶν ἡλικιῶν, γύρω στὰ 500. Στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλλου τέσσερις ἄγγελοι — σώζονται μόνον τὰ κεφάλια καὶ οἱ φτεροῦγες — ἀνακρατοῦν τὸ πλούσιο στεφάνι, τὴ «δόξα» τοῦ ὁρθίου θριαμβικοῦ ἀγένειου Χριστοῦ, μορφὴ πὺν διαγράφουν μόνον περιγράμματα μὲ κάρβονο. Ἡ προσαρμογὴ τοῦ χριστιανικοῦ διακόσμου μὲ τὸ νόημα μιᾶς θεοφάνειας στὸ ἐλληνορωμαϊκοῦ ρυθμοῦ κτίριο εἶναι τέλεια.

Τὴν ἐποχὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς πολλὲς ἐκκλησίαι χτίστηκαν στὴ Θεσσαλονίκη σὲ μεγέθη τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς παράδοσης σὲ πνεῦμα μεγαλοφροσύνης πὺν ἐκφράζεται μὲ τὸν διαβαθμισμένο ὄγκο καὶ μὲ τὴν εὐρυθμία στοὺς φωτεινοὺς χώρους, εὐφρόσυνους μὲ τὰ πολύτιμα ὕλινὰ στὰ δάπεδα, στὴν μαρμαρίνη ἐπένδυση, στοὺς τοίχους καθὼς καὶ στὶς κολόνες μὲ τὰ ψιλοδουλεμένα ἄφωγα κιονόκρανα, μὲ τὸ χρυσὸ κάμπο στὰ πολύχρωμα ψηφιδωτά. Ἀπὸ αὐτὲς διατηροῦνται ἀκόμα ὀρθιες μόνον ἡ Ἀχειροποίητος καὶ ὁ Ἅγιος Δημήτριος. Ἡ Ἀχειροποίητος, τρίκλιτη βασιλική, γῶρος πᾶμφωτος, διατηρεῖ λίγα τώρα ἀλλὰ χαρμόσινα ψηφιδωτὰ διακοσμητικὰ, στεφάνια, πουλιὰ καὶ ψάρια, ὅλα ἀλεξανδρινοῦ χαρακτήρα.

Ἐπιβλητικότερη εἶναι ἡ ἀναστηλωμένη ὕστερα ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1917 βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνα πὺν εἶχε ξανακτιστεῖ τὸν 7ο αἰῶνα. Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς λειτουργήσε ὡς τὸ δημοφιλέστερο βαλκανικὸ προσκύνημα. Τὸ μέγεθος τῆς πεντάκλιτης βασιλικῆς, διευρυμένης μὲ ἓνα ἐγκάρσιο κλίτος, καὶ ὁ τρόπος τῆς διακόσμησής της μὲ σειρὲς ψηφιδωτὰ διάχωρα βρίσκονται σὲ συνάρτηση μὲ τὸ μεγάλο λαϊκὸ ρεῦμα τῆς λατρείας τῶν «μαρτυρίων» καὶ τῶν ἁγίων λειψάνων, πὺν ἐντοπίζεται ἐδῶ στὴ λατρεῖα τοῦ τόπου ὅπου ἐμαρτύρησεν ὁ νεαρὸς ἄγιος, ὁ προστάτης τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ ἔγινε βαθμιαία, μὲ ψηφιδωτὰ ἀλλὰ καὶ τοιχογραφίες, χωρὶς πρόγραμμα, μὲ παραστάσεις ἀναθηματικοῦ χαρακτήρα, ἀπὸ ἄρχοντες καὶ ἐπισκόπους, καθὼς καὶ ἀπὸ εὐσεβεῖς ἰδιῶτες, ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Ὅλοι αὐτοὶ φρόντισαν νὰ μᾶς ἀφήσουν μιὰ μεγάλη συλλογὴ πολύτιμων προσωπογραφιῶν τους καθὼς καὶ τῶν παιδιῶν τους, τοῦ 5ου καὶ προπάντων τοῦ 7ου αἰῶνα. Τὸ μνημεῖο αὐτὸ εἶναι στὸ

σύνολό του ή σημαντικότερη μαρτυρία για την ἐκκλησιαστική ζωγραφική τέχνη τοῦ 7ου αἰώνα καὶ ὄχι μόνο γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη.

Σὲ ἄλλο ἐπίπεδο, μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ θεολογικὸ φόρτο σὲ συμβολικὲς παραστάσεις τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ποικιλία τῶν σύγχρονων καλλιτεχνικῶν τάσεων, παρέχει τὸ ὠραῖο ψηφιδωτὸ ἐνὸς μικροῦ σταυροειδοῦς μοναστηριακοῦ ναοῦ, τοῦ Ὁσίου Δαβὶδ τοῦ Λατόμου, τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰώνα. Παριστάνει τὸ νεαρὸ ἀγένειο Χριστό, μέσα σὲ δόξα, πὺν τὸν παραστέκουν δύο προφῆτες καὶ τὰ τέσσερα ἀποκαλυπτικά ζώδια, ὅλα μέσα σὲ παραδεισιακὸ τοπίο. Γιὰ τὸ βαθύτερο νόημα αὐτῆς τῆς πικνῆς παράστασης ἐνὸς προφητικοῦ ὁράματος ἔχουν δοθεῖ πολλὲς ἐρμηνεῖες.

Τὰ λίγα αὐτὰ κατάλοιπα τῶν μεγαλόπρεπων ἔργων τῆς πρώιμης χριστιανικῆς ἐποχῆς μέσα στὴν πόλη, ἀποτελοῦν ὑπαινικτικὲς μόνο παρουσίες γιὰ τὸν χαμένο πολλαπλάσιο μνημειακὸ πλοῦτο πὺν ὁμόρφαινε τὴν ταλαιπωρημένη ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς τῆς τύχες μεγαλούπολη, ὅμως συγχρόνως ἀρκοῦν γιὰ νὰ τεκμηριώσουν τὴν πεποίθηση ὅτι στὴν πόλη αὐτὴ καλλιεργοῦσαν τέχνη πολυφωνικὴ πολὺ ὑψηλὸ ἐπίπεδον πνευματικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ, παράλληλα μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ κέντρο αὐτὸ ὑπερέχει αἰσθητὰ ἀπὸ τὶς σπάνιες ἄλλωστε ἐπαρχιακὲς ἐκδηλώσεις ἄλλων, ὅπως τῆς Ραβέννας, ἰταλικῆς πολιτείας ἀποικιακῆς, πὺν τυχερῆς ὅμως ὡς πρὸς τὴν ἐπιβίωση τῶν ὀλιγάριθμων μνημείων τῆς.

Στὴν ἐπόμενη, φτωχὴ σὲ μνημεῖα περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας (715 - 861), ὅταν σ' ὅλη τὴ βαλκανικὴ περιοχὴ ὑπάρχει γιὰ πολλοὺς λόγους ὕφεση σὲ μεγάλα ἔργα, κτίζεται στὴ Θεσσαλονίκη ἐπάνω στὰ ἐρείπια μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας, τὸ τελευταῖο κτίριο πὺν θὰ ὑψωθεῖ σὲ κλίμακα τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς παράδοσης, γιὰ νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα ἀκόμη τοῦ Ἰλλυρικοῦ στὴν προηγούμενη περίοδο, εἶχε ὑπαχθεῖ ὡς ἔδρα μητροπόλης, στὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ δὲν εἶχε πιά ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ Ρώμη. Ὁ μεγάλος αὐτὸς σταυροειδῆς ναὸς μὲ τροῦλλο, βαρὺς καθὼς εἶναι κτισμένος μὲ κάποια ἀδιαφορία γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς ὀψεις του, εἶναι ἀξιόλογος γιὰ τὴν σοφὰ ὑπολογισμένη διάθρηση τῶν χώρων τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση τῆς Ἁγίας Σοφίας, πὺν πρέπει νὰ ἔγινε σταδιακὰ καὶ ἴσως δὲν συμπληρώθηκε ποτέ, διατηρεῖ τὸν ἐπισημότερο γνωστὸ ψηφιδωτὸ διάκοσμο μέσα στὴν εἰκονομαχικὴ περίοδο (780 - 787), ἀλλὰ μόνο στὴν καμάρα καὶ στὸ τεταρτοσφαίριο τοῦ ἱεροῦ βήματος.

Ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα, στῆς ἴδιας ἐκκλησίας τὸν τροῦλλο, διατηρεῖται ἕνα ἀπὸ τὰ πὺν σημαντικὰ ψηφιδωτὰ τῆς ἐποχῆς, μιὰ θαυμάσια Ἀνάληψη. Ἡ τεράστια αὐτὴ σύνθεση, ἄφογη στὴν προσαρμογὴ τῆς στὸ κορυφαῖο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος, καθὼς φωτίζεται ἀπὸ τὰ πολλὰ παράθυρα τοῦ τροῦλλου, συναρπάζει μὲ τὴ χρωματικὴ μα-

γεία και με τή ζωντάνια αυτής της ανθρώπινης σύναξης. Και όμως, η εκφραστική τεχνοτροπία, τραχιά και γραμμική, καθαρά αντικλασικού χαρακτήρα, έχει τις μορφές αφύσικα πανύψηλης και πολλές σε εξίσου αφύσικες στάσεις και με βίαιες χειρονομίες, συχνά χωρίς κανένα ενδιαφέρον για την εὐπρέπεια ή την πνευματικότητα τῶν προσώπων. Ἡ τεχνοτροπία αυτή, γνωστή τόσο στην Πόλη, όσο και στην Καππαδοκία, βρίσκει ἐδῶ την πληρέστερη ἐκφράσή της. Στην κόγχη τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας, μιὰ κολοσσιαία ἐνθρονη Παναγία αντικατέστησε στὸν 11ο αἰῶνα τὸν εἰκονομαχικὸ σταυρὸ — οἱ ἄκρες του διακρίνονται ἀκόμα στὸ χρυσὸ κάμπο.

Στην ἐπόμενη κυρίως βυζαντινὴ ἐποχή, ἀπὸ τὸν 10ο ὡς τὸν 15ο αἰῶνα, οἱ νέες ἐκκλησίες πὺν κτίστηκαν καὶ ἡ ζωγραφικὴ διακόσμησή τους ἐκφράζουν ἓνα ὕλικο καὶ πνευματικὸ κόσμο ἄλλης κλίμακας καὶ ἄλλης ποιότητας, καθὼς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, καίρια γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μεγαλόπολης, τραγικὰ τὰ περισσότερα, ἄλλαξαν ὄχι μόνο τις νοοτροπίες καὶ τις συμπεριφορὲς ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, ἀλλὰ καὶ τις οἰκονομικὲς δυνατότητες.

Ὁ κόσμος τῆς τέχνης ὁ ὁποῖος παραμένει σταθερὸς σὲ μερικὲς γενικὲς ἀρχές, σὲ σχέση με τὴν προηγούμενη περίοδο, ἔχει τώρα στὴ διάθεσή του πολὺ λιγότερα οἰκονομικὰ μέσα καί, κατὰ συνέπεια, θὰ περιοριστοῦν αἰσθητὰ τὰ μεγέθη τῶν ναῶν, τὰ πολύτιμα ὕλικά θὰ γίνουν σπανιότερα, τὰ ἀκριβὰ χρυσὰ ψηφιδωτὰ θὰ αντικαταστήσει παντοῦ ἡ εὐτελέστερη τοιχογραφία. Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν, πὺν κτίζεται τὸ 1028 ἀπὸ ἓνα Χριστόφορο, ἄρχοντα κατεπάνω τῆς Λογγοβαρδίας, ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Μυρελαίου στὴν Πόλη, στὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο καὶ στὴν τοιχοδομία, καθὼς καὶ στὴν ἐπεξεργασμένη πλαστικὴ διάπλαση τῶν ἐξωτερικῶν ὀψεων τοῦ ναοῦ. Αὐτὸς ὁ τρόπος μᾶς δίνει τὴν ἰδέα ὅτι τὸ νέο, στὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ὄχι μόνο στὴ Θεσσαλονίκη εἶναι ὅτι ὁ ναὸς ὁλόκληρος θεωρεῖται τώρα ἓνα περίοπτο καὶ περίτεχνο ἔργο, με φροντισμένες ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες πὺν ζωντανεύουν εἴτε ἀπὸ τις μελετημένες φωτοσκιάσεις, εἴτε ἀπὸ τὴν χρωματικὴ ποικιλία τῆς πλινθοπερίκλειστης τοιχοδομίας ἢ ἀπὸ κεραμοπλαστικὲς διακοσμήσεις πὺν καλύπτουν ἐνίοτε ὁλόκληρες ἐπιφάνειες ἢ καὶ με τὸ συνδυασμὸ τους με γλυπτὰ μάρμαρα. Ὅπως στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους, ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνα, ἴδρυμα πατριαρχικὸ, ὅπου μεγάλα τυφλὰ τόξα προσδίδουν ρυθμικὴ κίνηση στοὺς πλάγιους τοίχους, ἐνῶ οἱ ψηλὲς ἀψίδες εἶναι κατάκοσμες με κεραμοπλαστικὰ σχέδια. Οἱ ραδινοὶ τροῦλλοι με τὰ λεπτὰ κολωνάκια, με τὰ βαθμιδωτὰ τόξα καὶ τὸν κυματιστὸ γύρο τῶν θόλων, προσδίδουν ἰδιαίτερη χάρη στὸ κτίριο, στοιχεῖο νέο.

Τὸ ἐνδιαφέρον μας συγκεντρώνεται σήμερα μόνο στὰ μνημεῖα πὺν βρίσκονται στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἔχει σωθεῖ ἓνας περιορισμένος ἀριθμὸς βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, ἐνῶ σύμφωνα με ὑπολογισμοὺς ἀπὸ τις πηγές, συμπεραίνεται ὅτι

ὕπῃρχαν μέσα στήν πόλη τουλάχιστον πενήνταεπτὰ (57) μεγάλες ἐκκλησίες καὶ σαράντα (40) μοναστήρια καὶ μετόχια ἄλλων μονῶν. Γι' αὐτὸ δὲν θὰ μιλήσουμε σήμερα γιὰ τὴν ἀναμφισβήτητη ἀκτινοβολία στὴ βυζαντινὴ Μακεδονία καὶ στὴν περιφέρεια τῆς πλούσιας αὐτῆς ἀρχιτεκτονικῆς παραγωγῆς τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία, μὲ τὴ μεγάλη ὑπεροχὴ της σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, δὲν ἔπαψε νὰ κρατᾷ τὴ θέση τοπικῆς πρωτεύουσας. Ἀλλωστε, στὸν τομέα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινούπολης εἶναι ἀρκετὰ στενὴ. Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς δύο πόλεις μποροῦν νὰ περιοριστοῦν στὴ διαφορετικὴ κλίμακα τῶν ἔργων καὶ σὲ ὀρισμένες ἰδιορρυθμίες τῆς κατηγορίας τῆς μαστορικῆς στὴν τοιχοποιία.

Σημειώνομε συμπληρωματικὰ ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς ἐπίδρασης αὐτῆς τῆς ἀριστοκρατικῆς, ἃς ποῦμε, τέχνης, δὲν περιλαμβάνεται ἡ κάτω ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο Ἑλλάδα καὶ τὰ νησιά, περιοχὲς ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες περιπτώσεις, ἐπικρατοῦν διαφορετικὲς τεχνικὲς παραδόσεις.

Στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τὰ πράγματα εἶναι κάπως διαφορετικά. Ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς μνημείων πὺν σώθηκαν δὲν ἐπιτρέπει γενικεύσεις, ἀλλὰ μόνο ἐπιφυλακτικὲς διαπιστώσεις. Γιὰ τὸν 11ο αἰῶνα θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἐπικρατεῖ ἓνα ἀντικλασικὸ ρεῦμα, πὺν ὑπάρχει καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Σ' αὐτὸ ἀνήκει καὶ ἡ μεγάλη ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς Παναγίας ἐνθρονης, στὸ εὐρὺ τεταρτοσφαίριο τοῦ βήματος τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ἡ ρυθμικὴ καὶ γεωμετρικὴ πτυχολογία, οἱ χαμηλὲς ἀναλογίες μὲ τὸ δυσανάλογα μεγάλο κεφάλι μὲ τὰ μεγάλα σχιστὰ μάτια καὶ τὰ τοξωτὰ φρύδια, ὁδηγοῦν πρὸς τὸν 11ον αἰῶνα, στὰ χρόνια μετὰ τὸ θρίαμβο τοῦ Βασιλείου τὸ 1018 καὶ ἴσως μετὰ τὸ σεισμὸ τοῦ 1037. Ἡ τεχνοτροπία τοῦ τεράστιου ψηφιδωτοῦ σχετίζεται μὲ ἐκείνη τῶν τοιχογραφιῶν πὺν βρῖσκονται στὴν ἴδια ἐκκλησία, στὰ τόξα τοῦ νάρθηκα. Παριστάνουν εἰκόνες ἡγετικῶν μοναστικῶν μορφῶν, σὲ γαλάζιο κάμπο, ὅπως ὁ Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης καὶ ἄλλοι, μὲ ἐντονο τὸ ψυχρογραφικὸ ἐνδιαφέρον, καὶ μὲ ποικιλία ζωγραφικῶν τρόπων — περισσότερο ἢ λιγότερο γραμμικῶν — πὺν ἔχουν σχετισθεῖ μὲ σύγχρονες τοιχογραφίες στὴν Ἀγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας. Καὶ στὴν Παναγία τῶν Χαλκῶν, οἱ τοιχογραφίες τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 11ου αἰῶνα ἀνήκουν στὴν ἴδια ροπὴ μέσα, παραμένοντας στὰ πλαίσια ἀνάλογου γενικοῦ ἐκλεκτισμοῦ στὰ τεχνοτροπικά, μὲ στενότερη συγγένεια μὲ τὰ ψηφιδωτὰ στὸ Κίεβο, στὸν Ὀσιο Λουκά καὶ ἄλλοῦ. Τὰ πρόσωπα ἔχουν συχνὰ χαρκτήρα ἀνατολίτικο μὲ τὰ μεγάλα ἐκφραστικὰ μάτια, ἄλλα εἶναι παχουλὰ σὰν καλοζωισμένων Ρωμαίων — οἱ τρεῖς Μάγοι — καὶ ἐλάχιστα διατηροῦν ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ὁμορφιά — ἀρχάγγελος — ἀλλὰ σὲ πολλὰ ξεχωρίζει τὸ ψυχρογραφικὸ ἐνδιαφέρον, ὅπως παρατηρήσαμε καὶ στὴν Ἀγία Σοφία. Δὲν εἶναι περίεργο ὅτι τὰ σώματα εἶναι ὅλα ἄχαρα, ἄλλα μὲ πανύψηλα τὰ πόδια, ὅπως οἱ ἀπόστολοι στὴν Κοινωνία τῶν Ἀπο-

στόλων, καὶ ἄλλα μὲ βαριὰ στερεὴ σωματικὴ δομή, ὅπως τῶν ἀγγέλων πὺν παραστέκουν τὴν δεόμενῃ Παναγία Ἀχειροποίητο στὴν κόγχῃ (πρβ. τὸν ψηφιδωτὸ Ἐθαγγελισμὸ στὸ Βατοπέδι).

Ἀκόμῃ λιγότερα ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνα εἶναι τὰ ζωγραφικὰ μνημεῖα τοῦ 12ου αἰῶνα. Περιορίζονται στὰ μοναδικὰ ὑπολείμματα τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου, μία Γέννηση καὶ μία Βάπτισις, στὸν Ὅσιο Δαβίδ, καὶ πὺν μνημονεύσαμε πῶς πάνω. Εἶναι ὅμως ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς πείσουν ὅτι στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰῶνα, ὅχι μόνο πρέπει νὰ ἐκαλλιεργεῖτο καὶ στὴ Θεσσαλονίκη ἡ ὑψηλῆς ποιότητος μεγάλῃ μνημειακῇ ζωγραφικῇ, ἀλλὰ ὅτι τώρα ἡ κλασικίζουσα ἀκαδημαϊκὴ τάσι τῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ ἐπικρατεῖ, ἀφοῦ βρίσκει τὴ θέσι της στὶς τοιχογραφίες ἀκόμῃ καὶ σ' ἓνα μικρότερης σημασίας κτίριο, ὅπως αὐτὸ τῆς μονῆς Λατόμου.

Στὸ 13ο αἰῶνα, παρὰ τὶς διασπαστικὰς ἐπιδράσεις τῆς Φραγκοκρατίας στὸ σῶμα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ὁρισμένη μνημειακὴ ζωγραφικὴ δὲν χάνει τὸν ἡγετικὸ καὶ διδακτικὸ της ρόλο σὲ ὅλη τὴν ἐλεύθερη, τὴν κατεχόμενη καὶ τὴ συνορεύουσα περιοχὴ. Δὲν εἶναι ὅμως εὐκόλο νὰ καθορισθεῖ τὸ δημιουργικὸ κέντρο πὺν συγκεντρώνει στὸ διάστημα 1204-1261 τὶς καλλιτεχνικὰς δυνάμεις. Νίκαια καὶ Ἄρτα εἶναι ἀναμφισβήτητα ἐθνικὰ κέντρα, πρωτεύουσες ἐλληνικῶν κρατιδίων — δεσποτάτων — μὲ οἰκοδομικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα ἀξιόλογη. Μόνῃ ὅμως ἡ Θεσσαλονίκη ἔχει τὴν παράδοσι καὶ τὴν ἀπαιτούμενη πολιτισμικὴ ὑποδομὴ γιὰ νὰ θεωρηθεῖ σημαντικὸ κέντρο. Ἡ ἄποψις αὐτὴ δικαιώνεται ἀπὸ τὰ ἔργα πὺν δημιουργήθηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ 1261, μέσα στὴν πόλη, ὅπως οἱ τοιχογραφίες στὸ νότιο κλίτος τῆς Ἀχειροποιήτου, πὺν σχετίζονται στενὰ μὲ τοιχογραφίες πὺν βρίσκονται σὲ περιοχὰς ἀκτινοβολίας της, ὅπως στὶς σωζόμενες τοιχογραφίες τῆς Ἐπισκοπῆς Ἐδρυτανίας — τώρα τὸ κτίριο εἶναι στὸ βυθὸ τῆς λίμνης Κρεμαστῶν — περιοχῆς τοῦ ἴδιου Δεσποτάτου, ἢ ὅπως στὴν (ἀριστοκρατικὴ) Μιλέσεβα στὴ Σερβία τοῦ Νεμάνια (1230 - 1235). Ἀκόμῃ, καὶ μετὰ τὸ 1261, σὲ ἄλλα βασιρικὰ μνημεῖα τῆς Σερβίας, ὅπως στὸ Γράντατς (1270 περίπου) ἢ στὸ Ἀρίλιε (1296) εἶναι βέβαιο ὅτι ἐργάζονται ζωγράφοι ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη.

Ἐπώνυμοι καλλιτέχνες ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ ἐργάζονται στὴν ἐλληνικὴ ἀκόμῃ Ἀρχίδα, τὸ 1295, στὴν Περίβλεπτο. Εἶναι ὁ ζωγράφος Μιχαὴλ Ἀστραπὰς, ἀπὸ γνωστὴ οἰκογένεια τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὁ συνεργάτης του Ἐντύχιος, φορεῖς τῆς μοντέρνας τότε «ὀγκορῆς τεχνοτροπίας», ἡ ὁποία δὲν ἐντοπίζεται καὶ στὴν Κωνσταντινούπολι καὶ ὅχι μόνο στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπως εἶχε θεωρηθεῖ παλιότερα, καὶ γι' αὐτὸ εἶχε πάρει τὸ ὄνομα «Μακεδονικὴ Σχολή». Ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη θέλει ἡ παράδοσι νὰ κατάγεται καὶ ὁ μυθικὸς Μανουὴλ Πανσέληνος, ὁ ζωγράφος τοῦ Πρωτάτου στὶς Καρυνὲς στὸ Ἅγιον Ὅρος, ἴσως ὁ καλύτερος γύρω στὰ 1300, μὲ

τὴν σπάνια ποιότητα στὴν ἐμφαντικὰ δραματικὴ, μὲ ρεαλιστικοὺς τόνους, «ὀγκηρὴ» τεχνοτροπία του. Οἱ δύο ζωγράφοι τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς καὶ ὁ Εὐτύχιος, ποὺ μνημονεύσαμε στὴν Ἀχρίδα, ἐξακολουθοῦν νὰ ἐργάζονται στὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰῶνα, στὴν ὑπηρεσία τοῦ σέρβου κρᾶλη Μιλούτιν, ἀλλὰ δὲν παύουν νὰ προσαρμόζουν τὴν τεχνοτροπία τους στὶς γενικότερες ἐξελίξεις τῆς ζωγραφικῆς, δηλ. πρὸς τὴ στροφή ἀπὸ τὴν «ὀγκηρὴ» ἢ «βαριά» τεχνοτροπία πρὸς μιὰ ἐλαφρότερη, κομψότερη, ἀφηγηματικότερη καὶ πιο πολὺχρωμη σύνθεση. Τὸ μαρτυροῦν ἡ Παναγία στῇ Λιέβισκα στὴν Πριζρένη τοῦ 1308/9, ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Στάρο Ναγορίτσινο (1317), ὁ Ἅγιος Νικήτας στὸ Τσοῦτσερ (1320), ὅλα ὥραϊα καὶ σημαντικὰ ἔργα ἐνυπόγραφα τῶν δύο ζωγράφων. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι στὴ διάρκεια τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνα πηγαίνουν παντοῦ οἱ ζωγράφοι τῆς Θεσσαλονίκης, φέροντας καὶ τὶς νέες ἐξελίξεις στὶς τεχνοτροπίες.

Σ' αὐτὴ τὴ νέα τεχνοτροπία ἐργάζεται καὶ ὁ Γεώργιος Καλλιέργης (1315), «ὅλης Θεσσαλίας (= Μακεδονίας) ἄριστος ζωγράφος», ὅπως σωστὰ αὐτοχαρακτηρίζεται, ποὺ στολίζει μὲ λαμπρὲς τοιχογραφίες τὴν ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ στῇ Βέροια. Εἶναι καὶ αὐτὸς ἐκλεκτὸς πολίτης τῆς Θεσσαλονίκης — ὁ ποιητὴς Μανουὴλ Φιλῆς τοῦ ἀφιερώνει στίχους. Ἴσως τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου τῆς Θεσσαλονίκης, πάντως ἔργο ἀνώνυμου γιὰ μᾶς καλλιτέχνη, εἶναι καὶ οἱ ὥραϊες τοιχογραφίες τῆς μικρῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὁρφανοῦ μέσα στὴν πόλη. Ἴσως τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη εἶναι καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου στὸ Ἅγιον Ὅρος τοῦ 1321. Ἄλλου ἀνώνυμου ζωγράφου εἶναι οἱ ἀνέκδοτες τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης.

Εἰδικότερα στὴν περίοδο 1300 - 1330 ἡ Θεσσαλονίκη διαθέτει τουλάχιστον πέντε δυναμικὰ ἐργαστήρια ζωγράφων πρώτης γραμμῆς, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα ἔχουν πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικά, ὥστε συχνὰ τὰ ἀνώνυμα τοιχογραφικὰ σύνολα νὰ ἀποδίδονται πότε στὸν ἓνα καὶ πότε στὸν ἄλλο ἐπώνυμο καλλιτέχνη μὲ τὶς ἴδιες περὶπου πιθανότητες. Κοινὰ εἶναι ἡ ἴδια πλούσια θεματολογία, ἡ ἴδια τάση γιὰ λεπτομερειακὴ ἀφήγηση πολλῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων — ποὺ ἐρμηνεύομε ὡς ἔφεση ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ τὰ τεχνικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ ἔχουν πολλὰ τὰ κοινὰ μεταξύ τους. Κοινὸ ἐπίσης χαρακτηριστικὸ τῶν καλλιτεχνῶν αὐτῶν, ὅχι ἀσήμαντο, εἶναι ὅτι αὐτοὶ δὲν εἶναι ἀπλοί, κοινωνικὰ ἄσημοι τεχνίτες, ἀλλὰ ἀνήκουν σὲ εὐνυπόληπτες ἀστικές οἰκογένειες τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ σχέσεις μὲ τοὺς καλλιεργημένους κύκλους τῆς πόλης. Δὲν γνωρίζομε τὸ ἔργο τοῦ ζωγράφου Μιχαὴλ Προελεύση, πλούσιου κτηματία (1304) ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν οἰκογένεια τῶν Φιλανθρωπηῶν.

Διευκρινίζομε ὁμῶς ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη, μὲ πολλὰ ἐργαστήρια μὲ ἐπώνυμους καλλιτέχνες καὶ μὲ μεγάλη ἀκτινοβολία, ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμφανίζεται δυναμικὸ καλ-

λιτεχνικὸ κέντρο παράλληλο μὲ τὴν πρωτεύουσα. Ἡ διαπίστωση αὐτή, καθὼς καὶ ἡ ὁμοιογένεια ποὺ ἔχουμε ἤδη σημειώσει, ἐπιτρέπουν νὰ βεβαιώσουμε ὅτι ἡ ζωγραφικὴ τῆς περιοχῆς εἶχε ἀποκτήσει κάποια ιδιαίτερη φυσιογνωμία σύμφωνα μὲ μιὰ γενικότερη τάση τῆς ἐποχῆς γιὰ περιφερειακὴ αὐτοτέλεια. Ἀλλὰ ἡ συνάφεια μὲ τὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινούπολης δὲν ἐπιτρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη δημιουργοῦν νέες κατευθυντήριες γραμμές, διαφορετικὲς ἀπὸ τῆς πρωτεύουσας. Γι' αὐτὸ τὴ διαφορὰ τῆς τέχνης αὐτῆς ἀπὸ ἐκείνη τῆς Κωνσταντινούπολης δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ξεχωρίσουμε μὲ ἀκρίβεια, ἀλλὰ δύο μνημεῖα μαρτυροῦν γιὰ τὴν πρώιμη παρουσία καλλιτεχνῶν ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσα στὴ Θεσσαλονίκη τὴν περίοδο αὐτή.

Τὸ μικρὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ἀφιέρωμα ἐνὸς κωνσταντινουπολίτη ἄρχοντα, τοῦ Μιχαὴλ Πρωτοστράτορος Γλαβᾶ τοῦ Ταρχανιώτη, τοιχογραφεῖται τὸ 1303 καὶ ἀνάλογη τεχνοτροπία εἶχαν καὶ οἱ λίγες τοιχογραφίες στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα, τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Προπάντων ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (1312 - 1315), ἰδρύματος τοῦ πατριάρχη Νήφωνα, εἶναι ἔργα κατεξοχὴν ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς τέχνης τῆς πρωτεύουσας. Θεωρεῖται μάλιστα ὅτι τὸ ἴδιο συνεργεῖο-ἐργαστήριο ψηφιδογράφων ἔχει ἐκτελέσει ἕνα μέρος τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Καχριέ). Τὰ ψηφιδωτὰ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων διακρίνονται γιὰ τὴν προσήλωση στὶς κλασικίζουσες παραδόσεις, τὴν ζωντάνια τῶν μορφῶν μέσα στὶς καλοζυγισμένες συνθέσεις, τὴν ἀγάπη τῆς «ρεαλιστικῆς» λεπτομέρειας, τὴν ἔξοχη κυριαρχία τῆς τεχνικῆς τῶν ψηφιδωτῶν. Ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ καὶ ὁμόρροπη τεχνοτροπία καὶ ποιότητα ἔχουν καὶ οἱ τοιχογραφίες στὴ χαμηλότερη ζώνη τοῦ ναοῦ. Ἀσφαλῶς τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα πρέπει νὰ ἐπηρέασαν σημαντικὰ τὴν τέχνη τῶν σύγχρονων ζωγράφων τῆς Θεσσαλονίκης.

Στὴν τελευταία τριακονταετία τοῦ 14ου αἰῶνα θὰ βροῦμε ἀποσπασματικὲς τοιχογραφίες στὴ Θεσσαλονίκη ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τελευταῖα στὸ νάρθηκα τοῦ Προφήτη Ἡλία καὶ στὴ Μονὴ Βλατάδων καθὼς καὶ μιὰ τοιχογραφία στὸν Ἅγιο Δημήτριο μὲ τὴν παράσταση τοῦ Ἰωάσαφ μὲ τὸν Γρηγόριο Παλαμά. Ἀκόμη, πολλὰ ἀξιόλογες τοιχογραφίες ἀποκαλύφθηκαν τελευταία στὴ μικρὴ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς λεγόμενης ἀκόμη Σωτήρας. Ἡ τέχνη αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, λιγότερο δυναμικῆς ἀπὸ αὐτὴν τῆς πρώτης τριανταετίας, φαίνεται πὼς βρίσκει ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῶν Μονῶν Βατοπεδίου καὶ Χιλανδαρίου καθὼς καὶ σὲ ὁρισμένες ἐκκλησίες στὴ σερβικὴ Μαραβία, στὴ Ραβάνιτσα (1370 - 1380), στὸ Σισόγεβατς (1390), στὴ Ρέσαβα (1418). Τὴν τέχνη τῆς Θεσσαλονίκης ἀντιπροσωπεύουν ἀσφαλῶς καὶ ὅσες τοιχογραφίες ξέρομε στὴ Μονὴ Προδροῦμον Σερρών, στὴ Μονὴ Παντοκράτορος στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἄλλοι.

Μετά την Τουρκοκρατία, πού κατέστρεψε ἢ ἀλλοίωσε πολλά μνημεῖα ἢ τελευταία τομὴ στὴν ἱστορία τῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης σημειώνεται μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1978. Οἱ μέτριες ζημιές ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴ κατὰ τὴ διάρ-  
κεια τῶν συνεχιζόμενων πολὺν προσεκτικῶν ἐργασιῶν στερεώσεων καὶ ἀποκαταστά-  
σεων νὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ νὰ ἐρευνηθοῦν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία Θεσ-  
σαλονίκης νέα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα σὲ πολλὰ σημεῖα θὰ ὀδηγήσουν στὴν ἀναθεώρηση  
καθιερωμένων ἀπόψεων.

Νὰ συνοψίσουμε τίς ἀρετὲς τῆς Θεσσαλονίκης πού θελήσαμε νὰ ἐγκωμιάσουμε  
γιὰ νὰ τελειώσουμε ἐξίσου πανηγυρικά ὅπως ἀρχίσαμε.

1. Στὸν νέον μεγάλους παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς, στὶς βασιλικές, κατορ-  
θώνει νὰ ἐκφράσει κατὰ τὸν καλῦτερό τρόπο εἴτε τὸ πνεῦμα τῆς μεγαλοφροσύνης μιᾶς  
θριαμβεύουσας ἐπίσημης Ἐκκλησίας, εἴτε τὴν κυριαρχοῦσα τοπικὴ ἔνταση στὰ λαϊ-  
κότερα λατρευτικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς.

2. Στὶς οἰκοδομικὰ ἄπραγες ἐποχὲς τοῦ Ἰου καὶ τοῦ δυν αἰῶνα εἶναι δικό της  
τὸ κατόρθωμα ὅτι σχεδὸν μόνῃ ἢ Θεσσαλονίκη θέλησε καὶ μπόρεσε νὰ ξανακτίσει  
μεγαλοπρεπέστερο τὸν καμένο Ἅγιο Δημήτριο καὶ ἔπειτα νὰ ὑψώσει τὴν καινούργια  
μητρόπολη, τὴν Ἁγία Σοφία, σὲ μέγεθος παραδοσιακῆς κλίμακας, τῆς παλαιᾶς με-  
γάλης ἐποχῆς.

3. Ἐπειτα, σὲ καιροὺς ἀκόμη πιὸ δύσκολους, ὅταν ἡ Κωνσταντινούπολη πέφτει  
στὰ χέρια τῶν Φράγκων (1204), ἡ Θεσσαλονίκη, πού προηγήθηκε χρονικὰ στὴν  
ἀπελευθέρωση (1224), εἶναι σὲ θέση νὰ κρατήσῃ τὴν ἡγετικὴ θέση πού εἶχε τὸ  
χαμένο μεγάλο κέντρο σὲ ὅλα τὰ θέματα τῆς τέχνης τῆς Ὁρθοδοξίας.

4. Πρέπει νὰ ἐγκωμιάσουμε ἀκόμη περισσότερο τὴ Θεσσαλονίκη, εἰδικότερα,  
γιατὶ κατόρθωσε, στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, ἐποχὴ φθορᾶς καὶ ἐξάντλησης,  
δυνατὴ ἀκόμη ἐμπορικὰ μὲ τὸ μεγάλο λιμάνι, πύλη τῶν Βαλκανίων, νὰ καλλιεργήσει  
μιὰ λαμπρὴ καὶ ιδιότυπη ζωγραφικὴ τέχνη τῆς τοιχογραφίας, τελευταία αὐτὴ καὶ  
μεγάλῃ προσφορὰ στὸ βυζαντινὸ πολιτισμό. Καὶ ἡ τέχνη αὐτὴ εἶναι ἀρκετὰ δυνα-  
μικὴ ὥστε νὰ ἀκτινοβολεῖ μὲ τοὺς σημαντικοὺς ζωγράφους της στὸν Ἄθω, στὶς  
ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας καὶ στὰ βαλκανικὰ κράτη.

Ἀφορμὴ γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ἄλλη μιὰ φορὰ, ὅτι δὲν ὑπάρχουν σχολὲς ἐθνι-  
κῆς καὶ ὅτι ἡ Βυζαντινὴ τέχνη στὴν οἰκουμενικοῦ χαρακτῆρα Ὁρθοδοξία της, φαί-  
νεται ἀδιάφορη πρὸς τὴν τρέχουσα ἱστορικὴ συγκυρία.

## ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΡΟΣΦΑΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ἡ ἀναστήλωση τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων στὴ Θεσσαλονίκη. Ἐκδόσεις ΤΑΠ, 1985.

Βοκοτόπουλος Π.: Οἱ μεσαιωνικοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἡ θέσις τους στὰ πλαίσια τῆς Βυζαντινῆς ναοδομίας, στὸν τόμο: Ἡ Θεσσαλονίκη μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Θεσσαλονίκη 1982 σ. 97 - 110.

Cormack R., *The apsis of S. Sophia at Thessaloniki*, ΔΧΑΕ, τ. I' (1980 - 1981), σ. 111 - 125.

Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ τὰ μνημεῖα της. Θεσσαλονίκη 1985.

Gumma Peterson Th., *The Parekklesion of St Euthymios in Thessaloniki*. Art Bulletin 58 (1976) 168 - 183.

Janin R., *Les Églises et les Monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, σ. 341 - 419.

Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου Εὐτυχία, Ὁ ναὸς τῆς Παρθένου στὴ Θεσσαλονίκη, Νέα Ἑστία, Ἀφιέρωμα στὴ Θεσσαλονίκη — Χριστούγεννα 1985, σ. 498 - 501.

Spieser M. J., *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle*, Παρίσι 1984.

Stephan Christine, *Ein byzantinisches Bildensemble. Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche Worms* 1985 (Diss.).

Τσιτουρίδου Α., Ἡ ἐντολὴ ζωγραφικῆ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Θεσσαλονίκη, διδακτ. διατ. Θεσσαλονίκη 1978.

Τσιτουρίδου Α., Παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, στὸ Μακεδονία, 4.000 χρόνια Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1982, τ. 238 - 249.

Χατζηδάκης Μ., Ἡ τέχνη κατὰ τὴν πρώιμη Βυζαντινὴ περίοδο, στὸ Μακεδονία β.π. π. σ. 266 - 271. Ἡ τέχνη ἀπὸ τὸ 10ο αἰὼνα ὡς τὸ 1204, σ. 292 - 305. Ἡ τέχνη κατὰ τὴν ὕστερη Βυζαντινὴ ἐποχὴ, σ. 338 - 351.